

*** શ્રી મુંબઈ જૈન યુવક સંઘનું માસિક મુખપત્ર ***

પ્રબુદ્ધ જીવન

વિક્રમ સંવત : ૨૦૬૫

વીર સંવત : ૨૫૩૫

પોષ વદ - તિથિ - ૬

જિન-વચન

સંયમ-ધર્મ અને સિદ્ધપદ

ચતુરંગં દુલ્લહં મત્તા સંજમં પડિવજ્જિયા ।

તવસા ધુયકમ્મંસે સિદ્ધે હવહ્ સાસણે ॥

—ઉત્તરાધ્યયન—૩-૨૦

ચાર અંગો (મનુષ્યજન્મ, શાસ્ત્રશ્રવણ, ધર્મમાં શ્રદ્ધા અને સંયમમાં પુરુષાર્થ) દુર્લભ જાણીને જીવ સંયમધર્મનો સ્વીકાર કરે છે અને તપ દ્વારા કર્મોનો નાશ કરીને શાશ્વત સિદ્ધપદને પામે છે.

ચાર અંગો (મનુષ્યજન્મ, શાસ્ત્રશ્રવણ, ધર્મ મેં શ્રદ્ધા ઓર સંયમ મેં પુરુષાર્થ) કો દુર્લભ સમઝ કર જીવ સંયમ કા સ્વીકાર કરતા હૈ । ફિર તપસ્યા દ્વારા સભી કર્મો કો નષ્ટ કર જીવ શાશ્વત સિદ્ધપદ પ્રાપ્ત કરતા હૈ ।

Realizing that four things (viz human birth, listening to scriptures, faith in religion and strength to practise self-control) are difficult to obtain, one who observes self-control and destroys all the past Karmas through penance, becomes Siddha for ever.

(ડૉ. રમણલાલ થી. શાહ ગ્રંથિત 'જિન-વચન'માંથી)

આયમન

ગાંધી ગંગા

નાગનો ચમત્કાર

સાબરમતી આશ્રમમાં સાંજની પ્રાર્થના પૂરી થઈ છે. કિનારાને ઘસાઈને સાબરમતીના નીર ખળખળ વહી રહ્યાં છે. આકાશમાં વસંતની પૂર્ણિમા ખીલી છે.

પ્રાર્થના પછી એક બિછાનામાં તકિયા પર જમણા હાથનો ટેકો રાખી ગાંધીજી આડા પડ્યા છે. તેઓ ઉઘાડે શરીર છે. ઠંડી લાગશે એમ માની બા એમને એક ચાદર ચોવડી કરીને ઓઢાડે છે. ચાદરનો અર્ધો ભાગ પીઠ પાછળ છે.

સામે રાવજીભાઈ બેઠા છે. વાતો કરતાં રાવજીભાઈની નજર બરડા પરની સફેદ ચાદરમાં પડેલી કાળી ભાત પર જાય છે. અરે કાળો સાપ! સાપ ચાદર ઉપર થઈ ગાંધીજીના બરડા પર ચડે છે અને બીજી બાજુ ઊતરવા ડોક લંબાવે છે.

રાવજીભાઈનું ધ્યાન વાતમાંથી ખસે છે એ જોઈ-અને પોતાને પણ કાંઈક હોય એમ લાગવાથી-ગાંધીજી પૂછે છે: શું છે?

રાવજીભાઈનો જીવ અદ્ધર થઈ ગયો છે. ગાંધીજી હાલ્યા તો સાપ ડંખવાનો. પોતે ભયથી કંઈ બોલે તો હાજર રહેલા ભડકશે. ધીમેથી એ જવાબ આપે છે. કાંઈ નહિ, એ તો સાપ છે.

સાંભળીને બા વગેરે ચિંતાથી ઊઠે છે, પણ

ગાંધીજી અને રાવજીભાઈ સ્થિર રહે છે. સાપ આગળ વધતો નથી. પણ ચાંદનીમાં ક્યાંય જતો પણ દેખાયો નહિ. પીઠ અને ચાદર વચ્ચે છુપાયો હશે? રાવજીભાઈ ધીમેથી કહે છે, બાપુજી, આપ સહેજ પણ હાલતા નહિ.

હું તો નથી હાલવાનો, પણ તમે શું કરો છો?

હું આ વાળેલી ચાદરના ચાર ખૂણા પકડીને તેને દૂર ફેંકી દઉં છું. સાપ તેમાં હશે તો ચાદર સાથે દૂર પડશે અને ચાલ્યો જશે. પણ આપ હાલશો નહિ.

હું નહિ હાલું, પણ તમે સાચવશો.

રાવજીભાઈ ચાદર ઊંચકે છે. ઠીકઠીક વજન છે. જોરથી ચાદર એ દૂર ફેંકી દે છે. સાપ ચાદરમાંથી બહાર આવે છે. રાવજીભાઈ વગેરે એને પકડે છે અને દૂર નાખી આવે છે.

છાપાંએ વાત ચગાવી: 'મહાત્માજીને મસ્તકે નાગે ધરેલી ફેણ.' લોકમાન્યતા છે કે નાગ મસ્તક પર ફેણ ધરે તો માણસ ચક્રવર્તી થાય. આ બધી ચમત્કારની રીતે દંતકથા ચાલી. પણ મોટામાં મોટો ચમત્કાર ગાંધીજીના ને નાગના પ્રસંગમાં એ હતો કે તેઓ શાંત ચિત્તે સ્વસ્થતાથી રૂંવાડું પણ ન ફરકે એ રીતે, જે સ્થિતિમાં પડ્યા હતા તે સ્થિતિમાં પડ્યા રહ્યા.

□ ઉમાશંકર જોશી

સર્જન-સૂચિ

ક્રમ	કૃતિ	કર્તા	પૃષ્ઠ ક્રમાંક
(૧)	ગાંધી બાપુ! દંડો લઈને હવે તો આવો!	ડૉ. ધનવંત શાહ	૩
(૨)	ભવિષ્યવાણી	ડૉ. રણજિત પટેલ	૫
(૩)	મહાત્મા ગાંધી અને પંચ મહાવ્રત	ડૉ. યોગેન્દ્ર પારેખ	૭
(૪)	મુંબઈ જૈન યુવક સંઘના ૮૦માં વર્ષમાં પદાર્પણ નિમિત્તે યોજાયો ભવ્ય સમારોહ	કેતન જાની	૧૦
(૫)	શ્રી મુ. જૈ. યુ. સંઘ : પ્રાપ્ત થયેલ અનુદાનની યાદી		૧૧
(૬)	શું ગાંધીજી ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાન જાણતા ન હતા?	પ્રા. પ્રતાપકુમાર જે. ટોલિયા	૧૨
(૭)	જયભિખ્યુ જીવનધારા	ડૉ. કુમારપાળ દેસાઈ	૧૮
(૮)	જૂજવાં રૂપ મનનાં	શ્રી શાંતિલાલ ગઢિયા	૨૦
(૮)	શ્રી જૈન મહાવીર ગીતા : એક દર્શન-૩	પ. પૂ. આચાર્ય શ્રી વાત્સલ્યદીપ	૨૨
(૧૧)	સર્જન સ્વાગત	ડૉ. કલા શાહ	૨૫
(૧૨)	જૈન પારિભાષિક શબ્દકોશ	ડૉ. જીતેન્દ્ર બી. શાહ	૨૭
(૧૩)	પંથે પંથે પાથેય:એક અમૂલ્ય સલાહ	વિજયાલક્ષ્મી પંડિત	૨૮

પ્રબુદ્ધ જીવન : ગ્રાહક યોજના

- ૧ વર્ષનું લવાજમ રૂ. ૧૨૫/- (U.S. \$ 15)
- ૩ વર્ષનું લવાજમ રૂ. ૩૫૦/- (U.S. \$ 40)
- ૫ વર્ષનું લવાજમ રૂ. ૫૫૦/- (U.S. \$ 65)
- ૧૦ વર્ષનું લવાજમ રૂ. ૧૦૦૦/- (U.S. \$ 120)
- કન્યા કરિયાવર આજીવન લવાજમ રૂ. ૨૦૦૦/- (U.S. \$ 150)
- ક્યારેય પણ જાXખ ન લેવાની પ્રતિજ્ઞા સાથે ૧૮૨૮થી શ્રી મુંબઈ જૈન યુવક સંઘનું આ મુખ્ય પત્ર 'પ્રબુદ્ધ જીવન' પ્રત્યેક મહિનાની ૧૬મી તારીખે અવિરતપણે પ્રગટ થાય છે અને ગુજરાતી પ્રજાને પ્રેરણાત્મક ચિંતન પીરસતું રહે છે.
- શ્રી મુંબઈ જૈન યુવક સંઘના પેટ્રનો, આજીવન સભ્યો અને ગુજરાતના સંતો તેમ જ વૈચારિક મહાનુભાવોને 'પ્રબુદ્ધ જીવન' વિના મૂલ્યે પ્રત્યેક મહિને અર્પણ કરાય છે.
- આર્થિક રીતે નુકસાનીમાં પ્રગટ થતા આ 'પ્રબુદ્ધ જીવન'ને સદ્ધર કરવા 'પ્રબુદ્ધ જીવન નિધિ'ની સ્થાપના કરેલ છે જેમાં દાનવીરો યથાશક્તિ પોતાના દાનનો પ્રવાહ મોકલી રહ્યા છે.
- વિચારદાનના આ યજ્ઞમાં આપને પણ આપના તરફથી ધનદાન મોકલવા વિનંતી છે.
- 'પ્રબુદ્ધ જીવન નિધિ' અને 'કન્યા કરિયાવર આજીવન લવાજમ' આપનારને આવકવેરાની 80 G કલમ અન્વયે કરમુક્તનું પ્રમાણપત્ર આપવામાં આવશે.
- ચેક 'શ્રી મુંબઈ જૈન યુવક સંઘ'ના નામે મોકલશો.કોઈ પણ માસથી ગ્રાહક બની શકાય છે.
- શ્રી મુંબઈ જૈન યુવક સંઘ, ૩૩ મહમદી મિનાર, ૧૪મી ખેતવાડી, એ.બી.સી. ટ્રાન્સપોર્ટની બાજુમાં, મુંબઈ-૪૦૦ ૦૦૪. ટેલિફોન: ૨૩૮૨૦૨૮૬

□ મેનેજર

- Website : www.mumbai_jainyuvaksangh.com
- email : info@mumbai_jainyuvaksangh.com

પ્રબુદ્ધ જીવન

● ● પ્રબુદ્ધ જીવન પાશ્વિક ૧૯૩૯થી ૧૯૮૯ : ૫૦ વર્ષ ● ● વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૧૨૫/- ● ● છૂટક નકલ રૂ. ૧૦/- ● ●

માનદ્ તંત્રી : ધનવંત તિ. શાહ

ગાંધી બાપુ! દંડો લઈને હવે તો આવો!

કૃષ્ણ જન્મ કાલિંદી તટ, સોરઠ તટ હત પ્રાણ હુએ,
સોરઠ તટ જન્મે મોહન, કાલિંદી તટ હત પ્રાણ હુએ,
ગગન વિહારી ગરુડ વર્તુમ, કિસ ધરતી પર આન ચડે ?
પક્ષ હિન કી ભૂમિ હમારી, યહાં કહાં તુમ ભૂલ પડે ?

દુલેરાય કારાણી

(‘ગાંધી બાવની’માંથી)

પૂ. બાપુ! તમને વિદાય કર્યાને આજે ૬૧ વર્ષના વહાણા વાઈ ચૂક્યા, તમને વદાય કર્યા પછી આ દેશે ઘણી ભૌતિક પ્રગતિ કરી છે બાપુ...

રામ ધનુષ્ય, સત્ય અને વચન પાલનને લઈને, કૃષ્ણ સુદર્શન ચક્ર અને કર્મ-કર્તવ્ય તેમજ ભક્તિનો આદર્શ લઈને, ઇસુ પ્રેમ અને ક્ષમાનો સંદેશો લઈને, મહંમદ પયગંબર સાહેબ સમાનતા, બંદગી, અને દાનનો આદર્શ લઈને, સોક્રેટીસ ડહાપણના વિચારો લઈને અને ગાંધી બાપુ તમે તો આ બધાના સરવાળા જેવા આ ભારતની ધરતી પર પધાર્યા. આવા તો અનેક મહાપુરુષો આ ધરતી ઉપર અવતર્યા, પરંતુ કૃષ્ણને તીર, ઈશુને વધ સ્તંભ, સોક્રેટીસને ઝેરનો પ્યાલો અને તમને ગોળી...

બાપુ! એક પ્રશ્ન પૂછું? બે અદબી માફ, તમે પૂ. બા સાથે ગીતાના સ્થિતપ્રજ્ઞ ભાવથી ચાલતા હો, પૂ. બા પણ તમારી સાથે મીઠી મીઠી વાતો કરતા હોય અને એકાએક કોઈ ગુંડો પ્રગટ થઈને અમારા એ પૂ. બાનો હાથ પકડે તો તમે પતિ પુરુષ શું કરો? તમે પેલા ગુંડાને એમ તો ન કહોને કે ‘લે ભાઈ, મારો આ દંડો લે તને તારા રક્ષણ માટે કામ આવશે.’ કે ગીતાનો સ્થિતપ્રજ્ઞ ભાવ કોરાણો મૂકી, કૃષ્ણો અર્જુનને

બાણ ચડાવવા કહ્યું હતું તેમ તમે તમારા બૌદ્ધિક જ્ઞાનની તો એસી તૈસી કરીને તમારો દંડો ગોફણની જેમ પેલા ગુંડાઓ તરફ ધૂમાવો? સાચું બોલજો હો બાપુ, તમે તો સત્યના પૂજારી છો.

‘તમારા એક ગાલે કોઈ તમારો મારે તો તમારો બીજો ગાલ ધરજો,’ એમ ઈશુએ કહ્યું હતું પણ બીજા ગાલે પણ પેલો ‘કોઈ’ તમારો મારે તો શું કરવું એવી કોઈ ઈન્સ્ટ્રક્શન કે ઉપદેશ ઈશુએ આપ્યો હોય એવું કાંઈ વાંચવામાં નથી આવ્યું.

તો આજે અમારી ભારત માતાની આ આતંકવાદી-ઓએ છેડતી કરી છે, તમારા માર્યા છે, બોલો અમે શું કરીએ? આ સંજોગોમાં પ્રજા જ્યારે ત્રસ્ત છે

આ અંકના સૌજન્યદાતા
શ્રીમતી નિર્મળાબેન ચંદ્રકાંત ડી. શાહ
સ્મૃતિ: સ્વ. કુમારી સ્મિતા શાહ
અને હર્નિશ શાહના સ્મરણાર્થે

ત્યારે, અત્યારે અમારા દેશ નેતાઓ તો પોતાની ચર્ચા સુરક્ષા અને ટાપટીપમાં વ્યસ્ત છે. એમની ટાપટીપમાં શોભે એવા શણગાર શોધીને એ શણગાર એમને પહેરાવવા માટે આકોશભરી પ્રજા હવે જાગી રહી છે. આ અંદરના આતંકવાદીઓથી અમારું લોહી ગરમ થઈ રહ્યું છે. પણ ભોળા ભારતીયજનોને પોતાની મીઠી મીઠી વાણી અને ધનની વહેંચણીથી એ લોહીને ઠંડું કરવાની એ બધામાં ગજબની આવડત છે. અમારા અંદરના આતંકવાદીઓ તો નેતા-અભિનેતાનું અદ્ભૂત મિશ્રણ છે.

બાપુ, તમારા નામે આજના રાજકારણીઓ તરી ગયા, અને પ્રજાને ડૂબાડી દીધી. એક બે દાયકા પહેલા જેમની પાસે નોકરી પણ ન હતી એવા દેશ નેતાના સુપુત્રોના લગ્નમાં આજે કરોડોના ખર્ચ થાય છે. બાપુ, તમારા સાદાઈના પાઠ તો આજે બચારો ગરીબ અને મધ્યમ વર્ગ લાચારીથી સાચવી રહ્યો છે. તમને ખબર છે ? તમારી ખાદીને તો આ બધાંએ છોડી જ નહિ પણ તરછોડી દીધી છે. અને ખાદીમાં પણ કૃત્રિમ તાંતણાની મિલાવટ સ્વીકારાઈ ગઈ છે, અને તમારી દારૂ ન પીવાની ઝૂંબેશના તો અહીં ધંધા અને વિકાસના નામે ચૂરેચૂરા ઊડી ગયા છે, એ પણ બાપુ, તમારા ગુજરાતમાં તો ખાસ. ધંધો લાવો, પાવ, પીવડાવો અને પૈસા ઉગાડો...

બાપુ, આ બધું સાંભળીને રડતા નહિ, તમારા વતી સામાન્ય અને આદર્શવાદી પ્રજા રડી રહી જ છે !

બાપુ, હવે દંડો લઈને આવો...અહિંસાના પૂજારી જૈન મંત્રીઓ સવાર સાંજ પ્રતિક્રમણ કરી દેશની રક્ષા કાજે યુદ્ધમાં જઈને તલવાર ચલાવતા હતા જ. સ્વધર્મ કરતા સમયધર્મને વફાદાર રહેવું એ જ સાચો ધર્મ છે.

બાપુ, બસો વર્ષોના શાસક અંગ્રેજોને તમે અહિંસાના શસ્ત્રોથી હંફાવ્યા, હરાવ્યા અને એમને રવાના કર્યા, પણ આજે અમે તમારી સાથે શરત લગાડીએ છીએ કે તમારા આ દેશવાસીઓની આવી છેડતી-પરિસ્થિતિ જોઈને ગુસ્સે થઈને તમે જો તમારો દંડો લઈને આવો તો વર્તમાન દેશ નેતાઓ અને અમલદારો તમને ગાંઠવાના નથી, તમે એમને મહાત નહિ કરી શકો, સમજાવી નહિ શકો, વિષકન્યાને ઝેર કે કોઈ ઔષધ આપવાથી એ મરતી નથી એવા આ રીઠા બૌદ્ધિકો ક્યાંક તમને કોઈ કાયદાની જાળમાં એવા ‘ફીટ’ કરી અંદર ‘ફીટ’ કરી દેશે, કદાચ તમારું એન્કાઉન્ટર પણ થઈ જાય, તો તમે એ ૩૦ મી જાન્યુઆરીના ગોળી પાધી હતી એ આ એન્કાઉન્ટરની ગોળી કરતા વધુ સારી હતી એવું તમને લાગશે. પછી રડી રહેલા અમારે ફરી રડવાનું ? અમે કેટલું રડીએ ? હવે તો અમારા આંસુ પણ સૂકાઈ ગયા છે !

બાપુ, તમે અહીં હતા ત્યારે આઝાદી માટે ઘણાં કારાવાસો અને ઉપવાસો સહ્યાં હતાં. એટલે બાપુ હવે તમે ન આવશો, તમારા અપમાનો અમારાથી સહન નહિ થાય. પાકિસ્તાનમાં જનાબ જિન્હાની શું દશા થઈ હતી એ તમને ખબર છે બાપુ ? વળી આ દેશમાં હમણાં ‘વૃદ્ધાશ્રમો’ પણ વધી રહ્યાં છે !!

બાપુ, તમારી જીવન કથામાં સાચા સુખનો મહાસાગર છે. દેશ-પરદેશની યુવા પેઢી હોંશે હોંશે એ વાંચે છે, વિચારે છે અને તમારા ચીંધેલા આદર્શ પ્રમાણે જીવવાનો સંકલ્પ કરે છે. તમારી ગાંધી કથા અમારી વ્યથા ઉપર ગંગાજળનું કામ કરે છે. અમને એમાં ઘણાં ‘ઉકેલો’ દેખાય છે. બાપુ, તમે અમારા ઉપર ઘણાં ઉપકારો કર્યા છે. પણ આજે તમે ન આવશો.

ભારતની આજની લોકશાહીને આજે ગાંધીની નહિ, પરશુરામની જરૂર છે, પરશુરામ અવતારની રાહ છે, અને એ પરશુરામ એટલે પ્રજાની પૂરી જાગૃતિ, મતાધિકારનું શસ્ત્ર.

બાપુ, આશીર્વાદ આપો કે પ્રજા પરશુરામ થઈ જાય, અને દંભી, ભ્રષ્ટાચારી અને નકામા રાજકારણી અને અમલદારોને નીચે ઉતારી દે.

બાપુ, પ્રત્યેક દેશવાસીને હુકમ કરો કે, આ ‘હોશિયાર’ શાસકો મતદિવસની આજુબાજુ રજાના દિવસો રાખે તો પણ પ્રત્યેક નાગરિક, ગ્રામપંચાયત, નગરપાલિકા, વિધાનસભા અને લોકસભાની ચૂંટણીમાં પોતાના મત અધિકારના ‘પરશુ’ને લઈને જાય અને વીણી વીણીને તકસાધુ અને ભ્રષ્ટાચારીઓને એમના ઘર ભેગા કરી દે અને પોતાના શુભ મતથી આ દેશને શુભ અને કલ્યાણમય બનાવે...સ્વરાજને સુરાજનો આકાર આપે. આ ધરતી પુણ્યશાળી છે. એટલે આ શ્રદ્ધા છે. હોળાચેલા પાણીમાંથી કચરો કાઢી, ગાળીને, ગરમ કરીને શુદ્ધ તો કરવું પડશે જ.

બાપુ, આ ધરતી ઉપર તમારા જેવા અનેક મહા માનવના ચરણો પધાર્યા છે, એ સર્વેના અમારા ઉપર આશીર્વાદ ઉતરો. અમે અમારી રક્ષા કરવા સર્વ શક્તિમાન બનીએ, ભૌતિકની સમાંતર આધ્યાત્મિક સિદ્ધિ પામીએ અને જગતના સર્વ જીવો પ્રત્યે પ્રેમ, કરુણા અને ક્ષમાનો ભાવ અમારા સર્વેના હૃદયમાંથી ધ્વનિત થાય, ફરી કૃષ્ણની વાંસળી વાગે, મહાવીરના વચનો ઝરણાંની જેમ ખળખળ વહે અને એ મધુર નાદો વિશ્વના કણકણમાં ગોરંભી ઊઠે.

હે મહામાન બાપુ, અમારા કોટિ કોટિ પ્રણામ.

□ ધનવંત શાહ

શ્રી મુંબઈ જૈન યુવક સંઘ દ્વારા પ્રકાશિત

ડૉ. રમણલાલ ચી. શાહ લિખિત

નવા ગ્રંથોનું પ્રકાશન

૧. જિનતત્ત્વ ગ્રંથ-૧-આવૃત્તિ બીજી, જુલાઈ-૨૦૦૭, પૃષ્ઠ સંખ્યા-૫૦૩, મૂલ્ય રૂ. ૩૦૦/- ૧ થી ૫ ભાગમાં વિસ્તરિત આ ગ્રંથમાં જૈનધર્મ વિષયક ૪૭ લેખો છે.

૨. જિનતત્ત્વ-ગ્રંથ-૨, ઓગસ્ટ-૨૦૦૭, પૃષ્ઠ સંખ્યા-૩૬૪, મૂલ્ય રૂ. ૨૪૦/- છ થી ભાગ ૮ સુધી વિસ્તરિત આ ગ્રંથમાં જૈન ધર્મ વિષયક બીજાં ૨૬ લેખો છે.

૩. પ્રભાવક સ્થવિરો (ભાગ-૧ થી ૬) આવૃત્તિ-બીજી માર્ચ-૨૦૦૬, પૃષ્ઠ સંખ્યા-૬૧૨, મૂલ્ય-રૂ. ૩૫૦/-.

છ ભાગમાં વિસ્તરિત આ ગ્રંથમાં ૨૫ જૈન પ્રસિદ્ધ અને સિદ્ધ સાધુ ભગવંતોના ચરિત્રનું વિગતે આલેખન થયું છે.

આ પુસ્તકો એક સાથે ખરીદનારને ૨૫% ડિસ્કાઉન્ટ.

□ મેનેજર

ભવિષ્યવાણી

□ ડૉ. રણજિત પટેલ (અનામી)

(૧)

રાષ્ટ્રપિતા પૂ. ગાંધીજી કેવળ આદર્શવાદી, ભાવનાવાદી જ નહોતા પણ વ્યવહારદક્ષ ક્રાન્તદર્શી મનિષી પણ હતા. પોતાના સમયની મર્યાદાઓને અતિક્રમીને આગળનું જોઈ શકતા હતા ને કોઈપણ યક્ષપ્રશ્નને પૂંછડેથી પકડવાને બદલે શીંગડેથી પકડતા એટલે તો ગોખલે અને લોકમાન્ય તિલક સાથે પણ મેળ પાડી શક્યા. અંગ્રેજોમાં શ્રદ્ધા રહી ત્યાં લગી વિનીત, મવાળ વલણ રાખ્યું પણ શ્રદ્ધાલોપ થતાં ‘તમે ટળો’ (ક્વિટ ઇન્ડિયા) જેવું ઉદ્ધામવાદી વલણ પણ દાખવ્યું.

સને ૧૯૩૦ સુધીના ભારતભરના રાષ્ટ્રનેતાઓમાં પૂ. ગાંધીજી જ એક એવા નેતા હતા-લોકનેતા હતા-જેમણે રાષ્ટ્રની નાડ નખશિખ પરખેલી. આપણી રાષ્ટ્રીય વિશેષતાઓ-મર્યાદાઓના તેઓ અચ્છા પારેખ હતા. વર્તમાનના ધુમ્મસને ભેદીને ભવિષ્યનો પ્રકાશ પરખી શકતા હતા. એટલે તો સ્વરાજ્ય-પ્રાપ્તિ પછી ભારતની શી સ્થિતિ હશે તેની આગાહી...આગાહી નહીં પણ આજની પરિસ્થિતિ જોતાં તો ‘ભવિષ્યવાણી’ એમણે સને ૧૯૨૨માં ભાખેલી. એમના જ શબ્દો વાંચીએ-સાંભળીએ:-

‘સ્વરાજ, કંઈ લાંબા વખત સુધી પણ ચાલુ રાજ્ય (બ્રિટીશ રાજ્ય) કરતાં બહુ સારું હોવાનું નથી...સ્વતંત્ર થઈશું, તેની સાથે જ ચૂંટણીમાં રહેલા બધા જ દોષો, અન્યાય, શ્રીમંતોની સત્તા, જુલમ તેમજ વહીવટી બિનઆવડત-એ બધું આપણી પર ચઢી બેસવાનું. લોકો અફસોસની સાથે ગયા દહાડા (અંગ્રેજ રાજ્યના: યાદ કરશે...લાભ એટલો જ થયો હશે કે એક જાતિ તરીકે આપણા માથેથી અપમાન અને કલંક ઉતરશે. આખા દેશમાં કેળવણીનો પ્રચાર કરીએ તો જ આશા છે...નહિ તો જુલમનો ભરેલો ઘોર નરક આવાસ જ હશે.’

મને તો, આજથી ૮૨ સાલ પૂર્વે ભાખેલી આ ભવિષ્યવાણીમાં મહત્વના ત્રણ મુદ્દા આજેય તે સો ટકા નહીં પણ સવાસો ટકા સાચા લાગે છે.

(૧) ચૂંટણીનાં બધાં અનિષ્ટો તેઓ જોઈ શક્યા છે. લોકશાહીમાં આજે મોટે ભાગે મસ્તક નહીં પણ ધડ મતદાન કરે છે. ‘મની પાવર’ને મસલ્સ પાવર’ની બોલબાલા છે. ‘રાષ્ટ્ર કે રાજ્યકક્ષાએ નહીં પણ ક્ષેત્રીય ને ક્યાંક તો જ્ઞાતિય કક્ષાએ લોકશાહીનું અધ:પતન થયું છે. હાથે કંકણ ને અરીસામાં શું જોવું? આવી ભવિષ્યવાણી ઉચ્ચારનાર ક્રાન્તદર્શીનો જન્મ થયો સને ૧૮૬૮માં. સને ૧૮૬૧ થી ૧૮૭૧નો એ મંગલ દાયકો એક નહીં પણ ચચ્ચાર ક્રાન્તદર્શીઓને જન્મ આપનાર છે. સને ૧૮૬૧માં કવિવર રવિન્દ્રનાથનો જન્મ થયો, સને ૧૮૬૩માં સ્વામી વિવેકાનંદનો, સને ૧૮૬૮માં મહાત્મા ગાંધીનો ને સને ૧૮૭૧માં મહર્ષિ અરવિંદનો. ‘સંસ્કૃતિનું સંકટ’ નામના એક ઉદ્બોધક લેખમાં રવીન્દ્રનાથે ભવિષ્યવાણી ઉચ્ચારી છે: ‘આજે હું એટલું કહેતો જાઉં કે પ્રબળ પ્રતાપશાહીનાં પણ સામર્થ્ય, મદમત્તતા, આત્મભરિતા

સલામત નથી, એ પુરવાર થવાનો દિવસ આજે સામે આવીને ઊભો છે, અને જરૂર એ સત્ય સાબિત થશે કે:-

‘અધર્મેણૌધતે તાવત્ તતો ભદ્રાણિ પશ્યતિ ।

તત: સપત્નાત્ જયતિ સમૂલસ્તુ વિનશ્યતિ ।।

મતલબ કે અધર્મથી માણસ અમુક વખત પૂરતો સંપત્તિમાન થાય છે, સુખો પામે છે, હરીફો ઉપર વિજય મેળવે છે, પણ અંતે સમૂળગો નાશ પામે છે.’ ‘દરિદ્રનારાયણ’ શબ્દ આપનાર હતા સ્વામી વિવેકાનંદ, મહાત્મા ગાંધીના પુરોગામી જેમણે સિંહગર્જના કરી ઉદ્બોધન કર્યું: ઊઠો, જાગો, ને શ્રેષ્ઠ પુરુષો પાસેથી જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરો. (ઉત્તિષ્ઠત, જાગ્રત પ્રાપ્ય વરાન્નિ બોધત) ભારતના આ ભગીરથ સંન્યાસીએ ભગવાં ધારણ કરીને રાષ્ટ્રવાદને જાગ્રત કર્યો ને ભારતના ભૂતકાળની ભવ્યતા દર્શાવી. ભાવિ માટે ઉજ્જવળ આશાવાદ પ્રગટાવ્યો. એમણે કહ્યું: ‘જેનું જીવન અન્ય જીવોના કલ્યાણ માટે વ્યતીત થાય છે, તેનું જ જીવ્યું સાર્થક છે. તે જ યથાર્થરૂપે જીવે છે. તે સિવાયના બીજા જીવો જીવવા છતાં મરણ પામેલા જેવા જ છે.’

શ્રી અરવિંદ તો રાષ્ટ્રીયતાના જ્યોતિર્ધર જેવા હતા. તેમના ‘વંદેમાતરમ્’ પત્રે દેશમાં ચેતના જગાવેલી. પત્ની પરના એક પત્રમાં તેઓ લખે છે: ‘લોકો સ્વદેશને જડ પદાર્થ-કેંક મેદાન, ખેતર, વન, પર્વત, નદી ઇત્યાદિ સમજે છે. સ્વદેશને હું મા સમજું છું., એની ભક્તિ કરું છું, પૂજા કરું છું, હું જાણું છું કે આ પતિત જાતિનો ઉદ્ધાર કરવાનું બળ મારામાં છે-‘શારીરિક બળ નહીં’ તલવાર, બંદૂક લઈને જ હું યુદ્ધ કરવા જતો નથી. મારું બળ જ્ઞાનનું છે. ક્ષાત્રતેજ એ જ કેવળ બળ નથી, બ્રહ્મતેજ પણ છે. આ તેજ જ્ઞાનની ઉપર પ્રતિષ્ઠિત છે.’ ‘નોલેજ ઈઝ પાવર’ એ એમણે સિદ્ધ કરી બતાવ્યું. લગભગ એક જ દાયકામાં આવી ચચ્ચાર વિભૂતિઓ પાકે ને તેય ગુલામ હિંદમાં એ વિશ્વનું મોટું આશ્ચર્ય ગણાવું જોઈએ:

(૨) પૂ. બાપુની ભવિષ્યવાણીનો બીજો મુદ્દો વહીવટી બિન આવડતનો સ્વરાજ્યપ્રાપ્તિ ટાણે તો સાચો હતો જ પણ આજેય તે શો ભલીવાર છે? ફીડમ એટ મિડનાઈટ’ મળ્યું. રાષ્ટ્રના દેહછેદન સાથે...ને એ પછીની અરાજકતાએ કાળો કેર વર્તાવ્યો. વ્યવસ્થા ને ‘લો એન્ડ ઓર્ડર’ માટેય વદાય લેતા માઉન્ટ બેટનનો સહારો લેવો પડ્યો! એ કટોકટીના કાળે જવાહર ને સરદાર પણ ડહાઈ ગયેલા. જવાહર કરતાંય સરદારે આઈ.સી.એસ. કેડરનો સમયોચિત સદુપયોગ કરી પરિસ્થિતિને ઠેકાણે પાડીને ભારતના પાંચસો બાસઠ (૫૬૮) રજવાડાંને એકત્રિત કરી ભારતની અખંડતાને અકબંધ રાખી. આજે અર્ધી સદી બાદ વિચાર કરીએ તો પણ વહીવટી બિન આવડતનો પ્રશ્ન તો અનેક રાજ્યો પૂરતો સળગતો જ રહ્યો છે. નેતાગીરી ઉત્તરોત્તર ઊતરતી કક્ષાની જોવા મળે છે. અરે! એક સમય હતો જ્યારે ભારતનો વહીવટ ગુજરાતીઓના હાથમાં હતો. સરદાર વલ્લભભાઈ, મોરારજી દેસાઈ, શ્રી હીરુભાઈ

એમ. પટેલ, શ્રી મનુભાઈ શાહ, શ્રી બી. પી. પટેલનો એ જમાનો હતો. આજે કેન્દ્રમાં ગુજરાતીઓની શી સ્થિતિ છે? ‘ગ્રેટ નેશન’ ને ‘પુવર લીડર’નો મેળ શી રીતે મળવાનો? આપણી વહિવટી બિનઆવડતને કારણે અન્યાય, જુલમ ને અનધિકારીઓની સત્તા જોવા મળે છે. એકવાર એક અબજોપતિએ કહેલું કે પાંચસો કરોડમાં ભારતની લોકસભા ખરીદી શકાય! આયારામ-ગયારામનાં લાખે લેખાં હતાં તે હવે કરોડોયે પહોંચ્યાં છે! આજેય નિર્દલીયના ભાવ આસમાને પહોંચી ગયા છે! જ્યાં આવા સોદા થતા હોય ત્યાં રાષ્ટ્રભક્તિ, વ્યવસ્થાશક્તિ કે સેવાનિષ્ઠાની શી વાત કરવી? જો આપણામાં વહીવટી આવડત હોત તો બ્યૂરોક્રસી, રેડ ટેપીઝમ, લાંચરૂઝમ, પ્રમાદ, વિલંબનીતિ, હોતી હૈ ચલતી હૈ વૃત્તિ જેવાં લોકશાહીને વિઘાતક તત્ત્વો ન હોત બલકે પ્રમાણમાં ઓછાં હોત. જે બિહારમાંથી બુદ્ધ, મહાવીર, રાજેન્દ્રબાબુ, જયપ્રકાશ જેવી વિભૂતિઓ પ્રાપ્ત થઈ ત્યાં રાબડીદેવીનું રાજ્ય! લાલુપ્રસાદ યાદવ ‘રીમોટ કન્ટ્રોલ’થી ચલાવતા! જેના પર કરોડોનો ઘાસચારા કૌભાંડનો કેસ ચાલતો હોય! શી બલિહારી છે આપણી લોકશાહીની!

(૩) સને ૧૯૨૨માં આપણા દેશમાં કેળવણીનું પ્રમાણ ઘણું જ ઓછું હતું, અને તેમાં ય ભારતના કેટલાક ભાગોમાં તો તે પ્રમાણમાં ન-ગણ્ય જેવું હતું. સ્વરાજ્ય આવે તો ગાંધીજીને મન લાભ એટલો ખરો કે એક જાતિ તરીકે આપણે માથેથી અપમાન ને કલંક ટળે પણ જો આખા દેશમાં કેળવણીનો વ્યાપ ને પ્રચાર ન વધારીએ તો પરિસ્થિતિ એટલી હદે વણસે, કથળે કે, સ્વરાજમાં ‘જુલમનો ભરેલો ઘોર નરક-આવાસ જ હોય.’ ગાંધીજીને મન કેળવણી એટલે કે વળ અક્ષરજ્ઞાન કે ઉપાધિઓની પ્રાપ્તિ જ નહીં પણ હેડ, હેન્ડ એન્ડ હાર્ટ...મતલબ કે બુદ્ધિનો વિકાસ, કર્મશક્તિનો વિકાસ અને હૃદયનો કહેતાં લાગણીતંત્રનો વિકાસ અભિપ્રેત હોય. સ્વતંત્ર પ્રજા તરીકે આપણે આપણા હક્કો ને ફરજો સમજીએ, નાગરિક ધર્મ સમજીએ, દેશના સામાજિક, આર્થિક, રાજકીય પ્રશ્નોની આપણી સમજ વધે ને લોકશાહી પ્રજાતંત્રમાં આપણી ભાગીદારી ને જવાબદારી સમજીએ. આવી કેંક એમની કલ્પના હોય; જો કે ગાંધીજી તો કેળવણીનો અર્થ વ્યક્તિમાં ચારેય વર્ણની શક્તિનો આવિર્ભાવ ને વિકાસ એવોય સમજે છે. દરેક વ્યક્તિમાં બ્રાહ્મણની જ્ઞાન-સાધના, ક્ષત્રિયનું ક્ષાત્રતેજ, વૈશ્યની વ્યવહાર દક્ષતા ને શુદ્રની સેવાવૃત્તિ વિકસાવવાનું લક્ષ્ય કેળવણીનું હોવું જોઈએ. એવો ગાંધીજીનો ખ્યાલ છે. સમગ્ર પ્રજા કેળવણીના આ લક્ષ્યને સિદ્ધ ન કરી શકે એ વાત સાચી પણ પ્રજાજીવનના પ્રાણપ્રશ્નોને સમજવામાં સારાસારનો વિચાર વિવેક કરી શકે એટલી કેળવણી તો સમગ્ર પ્રજાને મળે એ આશા વધુ પડતી ન ગણાય. ‘ઈટરનલ વિજિલન્સ ઈઝ ધ પ્રાઈસ ઓફ લિબર્ટી’ નિરંતર અતંદ્ર જાગ્રતિ સિવાય સ્વતંત્રતા સલામત નથી. એ સૂત્ર સતત સ્મૃતિમાં રહેવું જોઈએ.

(૨)

‘હિંદને સ્વરાજ્ય આપવું કે નહીં?’ એની બ્રિટીશ પાર્લામેન્ટમાં ચર્ચા ચાલતી હતી. એ ચર્ચા ખૂબ જ ઉગ્ર પ્રકારની હતી. પાર્લામેન્ટની

ગરિમાને ગૌરવ આપે એવી ચર્ચાની ભાષા નહોતી. ક્લેમન્ટ એટલી (Clement Attlee) સ્વરાજ્ય આપવાની તરફેણમાં હતા. વિન્સ્ટન ચર્ચિલ એકદમ વિરુદ્ધમાં હતા. ચર્ચિલે પ્રહારાત્મક ભાષામાં કહ્યું: ‘પાવર વિલ ગો ઈન્ટૂ ધ હેન્ડ્સ ઓફ રાસ્કલ્સ, રોગ્ગ એન્ડ ફી બુટ્સ, નોટ એ બોટલ ઓફ વોટર ઓર લોક શેલ એસ્કેપ ટેક્સેશન. ઓન્લી એર વિલ બી ફી એન્ડ ધ બ્લડ ઓફ ધીઝ હંગ્રી મિલિયન્સ વિલ બી ઓન ધી હેડ ઓફ ક્લેમન્ટ એટલી. ધીઝ આર મેન ઓફ સ્ટ્રો ઓફ હુમ નો સ્ટ્રેસ વિલ બી ફાઉન્ડ આફ્ટર એ ફ્યૂ ઈયર્સ. ધે વિલ ફાઈટ એમોન્ગ ધેમસેલ્વઝ એન્ડ ઈન્ડિયા વિલ બી લોસ્ટ ઈન પોલિટિકલ સ્કવેબલ્સ.’ (ફિફ્ટી ઈયર્સ આફ્ટર (પૃ. ૩) એડીટેડ બાય એસ.વી.રાજુ

સ્વરાજ્ય માટે વ્યવસ્થિત, દેશવ્યાપી લડત આપનારાઓમાં તે કાળે મુખ્ય નેતાઓ હતા પૂ. મહાત્મા ગાંધીજી, સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ, શ્રી જવાહરલાલ નહેરુ, મૌલાના અબુલ કલામ આઝાદ વગેરે સ્ફટિક-શુદ્ધ રાષ્ટ્રીય નેતાઓ એટલે ચર્ચિલે આ વંદનીય વિભૂતિઓ કાજે ‘રાસ્કલ્સ, રોગ્ગ એન્ડ ફી-બુટ્સ’ એવા આકરા શબ્દો નહીં વાપર્યા હોય એમ માની લઈએ તો પછી આવો, આ બધો આક્રોશ કોને માટે? ભારત માટેનો ચર્ચિલનો પૂર્વગ્રહ બોલતો હતો? ‘ભાગલા પાડો ને રાજ કરો’ની બ્રિટીશરોની કૂટ-નીતિ તો વિશ્વ-વિખ્યાત હતી. મુસ્લિમ લીગના મહમ્મદઅલી ઝીણા એમનું રાજકીય પ્યાદું હતું. હિંદુઓમાં પણ ભાગલા પડાવવા હરિજનોના સ્વતંત્ર મતાધિકારની સોગથી ક્યાં વાપરી નહોતી? ચર્ચિલનું સામ્રાજ્યવાદી માનસ ભારતના રાષ્ટ્રભક્તોને મૂલવવામાં ગોથું ખાઈ ગયું હોય એમ બને? પૂ. ગાંધીજીની ૧૯૨૦-૨૧ની, ૧૯૩૦-૩૧ની ને છેલ્લે ૧૯૪૨ની ‘ક્વીટ ઈન્ડિયા’ મૂવમેન્ટે ચર્ચિલના માનસને રીઢું ને સંવેદનાવિહીન બનાવ્યું હોય? બ્રિટીશ લોકશાહીની રીતિ-પદ્ધતિએ આ કોંગ્રેસીઓ રાજ કરી શકવાના નથી એવી દૃઢ માન્યતાથી પ્રેરાઈ ચર્ચિલે આવા આકરા પ્રહારો કર્યા હોય એ સંભવિત છે. આમેય ચર્ચિલનું વ્યક્તિત્વ અ-ગમ્ય હતું. દ્વિતીય વિશ્વ-યુદ્ધના વિજયમાં ભારતનો સાથ-સહકાર ન-ગણ્ય નહોતો, પણ ચર્ચિલે એ પહાડ-મોટા મુદ્દાને નઝર અંદાઝ કરેલો. ક્યાંક વાંચેલું એ પ્રમાણે, આ મુદ્દાને ઉજાગર કરવામાં ને ચર્ચિલ તથા પ્રેસિડેન્ટ રૂઝવેલ્ટનું ધ્યાન દોરવામાં શ્રીમતી રૂઝવેલ્ટનોય ફાળો હતો.

ચર્ચિલના ધબધબતા બખાણાને સૌમ્ય ઉત્તેજન આપે એવી વિચાર સરણીવાળા કેટલાક અર્ધદગ્ધ રાજકારણીઓ પણ તત્કાલીન ભારતમાં હતા. પ્રથમ તો મને એ સમજાતું નથી કે લોકશાહીમાં આટલા બધા-ડઝનબંધ-રાજકીય પક્ષો હોઈ શકે? વધુમાં વધુ ત્રણેક પક્ષોથી ચાલે. આપણે ત્યાં, ‘દેડકાંની પાંચશેરી’ જેવા રાજકીય પક્ષોનો રાફડો ફાટ્યો છે! લગભગ બે ડઝન પક્ષોના સાથ-સહકારથી શ્રી અટલબિહારીએ જે લોકશાહી-તંત્ર ચલાવ્યું છે તે તો ‘મિરેકલ’ ગણાય! ચર્ચિલે અંતમાં કહ્યું છે: ‘ઈન્ડિયા વિલ બી લોસ્ટ ઈન પોલિટિકલ સ્કવેબલ્સ’ એનો આછો અણસાર મેળવવો હોય તો લોકસભાના સાંપ્રત અધ્યક્ષ શ્રી સોમનાથ ચેટરજીના તાજેતરના આ શબ્દો યાદ રાખવા

જેવા છે. ‘સંસદ સભ્યોએ ભેગા મળીને આ મહાન લોકસભાને અખાડામાં ફેરવી નાખી છે.’ આ વિધાનમાં કેટલો બધો આકોશ, પુણ્યપ્રકોપ ને કટુ અનુભવની બળતરા છે ને મહાન લોકસભાની ગરિમા જાળવવાની ચીવટ પણ. તાજેતરમાં જ શ્રી ચેટરજીએ બીજી એક અગત્યની વાત કહી તે:- ‘ધેર મસ્ટ બી એ સિસ્ટમ ઓફ રાઈટ ટુ રિકોલ એમપીઝ એન્ડ એમએલએઝ ટુ ડીલ વીથ મિસબિહેવિયર ઓફ ઇલેક્ટેડ રિપ્રેઝેન્ટેટીવ્ઝ-મતલબ કે ગેરવર્તન કરતા ધારાસભ્યો-સાંસદોને પાછા બોલાવવાનો અધિકારનો અમલ કરવાની કોઈ વ્યવસ્થા હોવી જોઈએ.’ ખૂદ લોકસભાના અધ્યક્ષ જ જ્યારે આવી ને આટલી બધી ગંભીરતાથી વાત કરે ત્યારે ચર્ચિલની ‘ભવિષ્યવાણી’ની ઉપેક્ષા કરી શકાય તેમ નથી.

બ્રિટીશ રાજ-પદ્ધતિએ, ખોડંગાતી ચાલે ચાલતી આપણી લોકશાહીને કરદાતાઓના પરસેવાની કમાણીનો કેવડો મોટો હિસ્સો આપવો પડે છે તેની જાણ આ સાંસદોને નહીં હોય? સને ૨૦૦૭ના સપ્ટેમ્બરમાં સોમનાથ ચેટરજીએ ‘રાઈટ ટુ રિકોલ રિપ્રેઝેન્ટેટીવ’ની

વાત કરેલી ત્યારે આંકડા આપતાં કહેલું કે લોકસભાની કાર્યવાહી ચલાવતાં એક મિનિટે રૂપિયા છવ્વીસ હજારનો ખર્ચ થાય છે. કરોડોનો ખર્ચ કર્યા બાદ પણ આ સાંસદો એમની નિષ્ઠા ને કાર્યક્ષમતાનો કેવો હિસાબ આપે છે? હાથે કંકણ ને દર્પણમાં શું દેખવું?

શ્રી એસ.વી.રાજુ લિખિત ‘મીનુ મસાણી’ પુસ્તક વાંચતો હતો. એમાં એક એવું વિધાન આવે છે કે ‘આપણા ધારાસભ્યો કે સાંસદો એમના પગાર વધારાની વાત આવે છે ત્યારે પક્ષાપક્ષી ભૂલી જઈને બધા ડાહ્યા ડમરા થઈ જાય છે.’ મસાણી હંમેશાં આવી વાતનો વિરોધ કરતા હતા ને સભ્યોને પણ વિરોધ કરવા આદેશ આપતા હતા. ‘વોટ હેવ ધ એમપીઝ ડન?’ એવો અંતર્મુખ કરનારો એમનો પ્રશ્ન હતો.

સાંપ્રત રાજકારણ ને રાજકારણીઓએ ચર્ચિલના મીઠું પાચેલા ચાબખામાંથી કૈંક તો શિખવા જેવું છે જ.

૨૨/૨, અરુણોદય સોસાયટી, અલકાપુરી, વડોદરા-૭

ફોન નં. : (૦૨૬૫) ૬૬૨૧૦૨૪

મહાત્મા ગાંધી અને પંચ મહાવ્રત

□ ડૉ. ચોગેન્દ્ર પારેખ

જૈન યુવક સંઘ-પર્યુષણ વ્યાખ્યાનમાળાના અધ્યક્ષ માનનીય ડૉ. ધનવંતભાઈ શાહ, શ્રોતાઓ, આજની આ સભામાં ‘મહાત્મા ગાંધી અને પંચ મહાવ્રત’ વિષય પર વ્યાખ્યાન આપતી વખતે ભરપૂર આનંદ અને સંકોચનો સમાંતરપણે અનુભવ કરી રહ્યો છું. પ્રસ્તુત વ્યાખ્યાન-માળાના મંચ પરથી વર્ષોથી જે પૂર્વસૂરિઓ-પ્રબુદ્ધ વક્તાઓ, સાક્ષરો વક્તવ્ય આપી ચૂક્યા છે તેમનું સ્મરણ આ ક્ષણે મારી જવાબદારીનો મને અહેસાસ કરાવે છે. ૧૯૮૬ થી ૧૯૮૦ના ચાર વર્ષના મારા મુંબઈ નિવાસ દરમ્યાન આ વ્યાખ્યાનમાળાનું શ્રવણનો યુવાન શ્રોતા તરીકે, સહૃદય શ્રાવક તરીકે મેં પૂરેપૂરો લાભ લીધેલ છે. મોહમયી મુંબઈ નગરી આ વ્યાખ્યાનમાળાના દિવસોમાં પુણ્યભૂમિ બને છે એવી આસ્તિકતા દરેક શ્રોતા-વક્તાની જેમ મારા હૃદયમાં પણ છે.

મારા વક્તવ્યનો વિષય છે, ‘મહાત્મા ગાંધી અને પંચ મહાવ્રત.’ જૈન શ્રાવકો પંચ મહાવ્રતથી પરિચિત છે. મહાત્મા ગાંધી જન્મથી જૈન ન હતા પણ કર્મથી જૈન હતા. સાવ સાચુકલા વૈજ્ઞાવજન પણ હતા. મહાવીરની જીવદયા, બુદ્ધની કરુણા અને ઈસુની ક્ષમાના સંગમતીર્થ સમા મહાત્મા ગાંધી કોઈ પણ ખ્રિસ્તી અભ્યાસુને-શ્રદ્ધાળુને પરમ અર્થમાં ઈસુના સાચા વારસદાર લાગે એટલા ખ્રિસ્તી હતા. જગતના કોઈપણ ધર્મની વ્યાપક સ્વીકૃતિ અને સહમતિ ભળે એવા પાંચેય મહાવ્રતના પાલનકર્તા હતા. અને એ અર્થમાં મહાત્મા સાચા અર્થમાં પંચ મહાવ્રતધારી હતા. જૈન સાધુની જેમ તેમણે પંચ મહાવ્રતની પ્રગટપણે પ્રતિજ્ઞા નહોતી લીધી. પણ સહજ રીતે પાંચેય મહાવ્રત એમની જિંદગીમાં વણાઈ ગયા. અલ્પ આત્માથી મહાત્મા સુધીની જીવન સફરમાં પંચ મહાવ્રત ઉપરાંત બીજા છ વ્રત-એમ બધા મળીને અગિયાર વ્રતના

આરાધક તેઓ હતા. તેમનો વેશ-પહેરવેશ પણ કેવો! જૈન સાધુ જેવો. આમ જુઓ તો રાજનેતા! પણ વસ્ત્રોને એક પણ ખિસ્સું ન હોય એવો હિન્દુસ્તાનનો કદાચ પ્રથમ અને આખરી નેતા. સત્યનું આચરણ તો બાળવયે ‘હરિશ્ચંદ્ર’ નાટક જોયું ત્યારથી સંકલ્પપૂર્વક શરૂ થયું. ખિસ્સા વગરના વસ્ત્રોએ પરિગ્રહના પ્રવેશને જ અટકાવી દીધો.

સત્ય, અહિંસા, અપરિગ્રહ, અસ્તેય અને બ્રહ્મચર્ય-એમ પાંચેય વ્રતનું પરસ્પરનું અનુસંધાન. એકના પણ અભાવમાં અન્ય ચારનું પાલન અશક્ય. એક વ્રતના પાલન માટે પણ અન્ય ચાર માટેની નિષ્ઠા આવશ્યક. આ પંચ મહાવ્રતની આરાધના માટે અત્યંત અનિવાર્ય છે અંતરાત્માના અવાજનું અનુસરણ. સત્ય વ્રતના પાલનની વાત કરીએ ત્યારે આ વાત વિશેષ લાગુ પડે. ‘સત્ય એટલે શું?’ એનો તર્કથી સીધો જવાબ આપી શકાય તેમ નથી. ગાંધીજીએ કહ્યું, ‘હું સત્યનો શોધક છું. સત્ય હજી જડ્યું નથી. તેથી પોતે પણ સત્ય એટલે શું? એ પ્રશ્નનો અંતિમ અભિપ્રાય કે જવાબ આપતા નથી. આત્મકથાની પ્રસ્તાવનામાં જ તેમણે નોંધ્યું છે કે, ‘એક જ સત્ય છે અને બીજું બધું મિથ્યા છે. એ સત્ય મને જડ્યું નથી પણ હું એનો સાધક છું. એ સત્યનો સાક્ષાત્કાર ન કરું ત્યાં લગી, મારો અંતરાત્મા જેને સત્ય ગણે છે તે કાલ્પનિક સત્યને મારો આધાર ગણી, મારી દીવાદાંડી ગણી, તેને આશ્રયે મારું જીવન હું વ્યતીત કરું છું.’ - આમ, નિર્મળ અંતઃકરણને જે સમયે જે સત્ય લાગે તે આચરણમાં મૂકતા ગયા. જીવનભર સત્યના આચરણે જ એમને અન્ય વ્રતોનો ભેટો કરાવ્યો. ગાંધીજીએ જીવનભર સત્યના પ્રયોગો કર્યા. પ્રયોગવીર હતા તેથી પરંપરાથી મુઠ્ઠી ઊંચેરા સહજપણે સિદ્ધ થયા. પંચ મહાવ્રતની શાસ્ત્ર સંમત પ્રતિજ્ઞા નહિ પણ

અંતઃકરણ-પૂર્વકનું આચરણ. જીવાતા જતા જીવનનું, પ્રયોગશીલ જીવનનું સહજ રીતે નીતરેલું નવનીત એટલે પંચ મહાવ્રત.

અંતઃકરણનો અવાજ છેક બાળપણમાં જ એમને સત્યની પ્રાપ્તિ કરાવે છે. ઘરનું પાયખાનું સાફ કરવા આવનાર ઉકાને અડકાય નહિ એમ માતાએ કહેલું. આજ્ઞાકિત અને વિવેકી એવા મોહને તો માતાની આજ્ઞાનું પાલન જ કરવાનું હોય. પણ ના! માતાની આજ્ઞા કરતાં અંતરાત્માના અવાજને સર્વોપરિ ગણવાની તેમની સમજ છેક બાળપણથી જ સાબદી હતી. કોઈ મનુષ્યને નીચો ગણવા માટે તેમનું હૃદય તૈયાર ન હતું. એક મનુષ્ય બીજા મનુષ્યને પોતાનાથી નીચો ગણે એ વાત તેમના હૃદયે ત્યારથી જ અવગણી. પરિણામે અસ્પૃશ્યતા નિવારણ સુધી આ ભાવના વિસ્તરી. આ અસ્પૃશ્યતા નિવારણ તો એકાદશ વ્રતમાંનું એક મૂલ્યવાન વ્રત. પોતાને સનાતની હિન્દુ ગણવામાં ગૌરવ અનુભવનાર મહાત્માએ એમ પણ કહ્યું કે, ‘જો કોઈ પંડિત મારી આગળ એમ સિદ્ધ કરી આપે કે વેદમાં અસ્પૃશ્યતા ઉપદેશાઈ છે, તો હું વેદોનો ત્યાગ કરીશ પણ અસ્પૃશ્યતાને નહીં માનું’ – ગાંધીજી પૂર્વે કે પછી કોઈ શંકરાચાર્યએ આમ કહ્યું હોત તો માનવધર્મની લાજ જળવાઈ હોત. નરસિંહ મહેતાએ હરિજનવાસમાં જઈ ભજન કર્યા અને ગાંધીજીએ પસંદગીનો અવતાર મળે તો હરિજનને ત્યાં જન્મ લેવાનો સંકલ્પ વ્યક્ત કર્યો.

અહિંસાનો પદાર્થ પાઠ સહુપ્રથમ તેમને સાંપડે છે પિતાએ તેમને માફ કર્યા તે ખૂબ જાણીતા પ્રસંગમાંથી. સજા કરવાને સમર્થ એવા પિતા કિશોર મોહનની ચિઠ્ઠી-ચોરીનો એકરાર વાંચી રડી પડે છે. આ અશ્રુ-મોતીબિંદુથી એમનું અંતઃકરણ શુદ્ધ થાય છે.

સત્ય અને અહિંસાના ભોગે સ્વરાજ પણ તેમને ખપતું ન હતું. સાધ્ય શુદ્ધિ અને સાધન શુદ્ધિનો અપૂર્વ સમન્વય. જે મહાભારતકાળમાં દુર્લભ હતો. ધર્મરાજ યુદ્ધિષ્ઠિર અશ્વત્થામામાં હણાયો? – ના જવાબમાં ‘નરો વા કુંજરો વા’ કરી શકે. અર્જુનના પ્રાણની રક્ષા ખાતર કૃષ્ણ સૂર્યાસ્તને થંભાવી શકે. પણ મહાત્મા ગાંધીની યુદ્ધનીતિના મૂળમાં જ સત્ય અને અહિંસા. સાબરમતીનો આ સંત ‘બિના ખડગ બિના ઢાલ’ આઝાદી લેવા નીકળ્યો હતો. ૧૯૨૨માં અસહકારનો કાર્યક્રમ સફળતાની ચરમસીમાએ હતો. સવિનય કાનૂનભંગ અને ના-કરનો કાર્યક્રમ શરૂ કરવાનો નિર્ણય લેવાઈ ચૂક્યો હતો. એ વખતે ગાંધીજી બારડોલી હતા. એ વખતે તેમને જાણવા મળ્યું કે હાલના ઉત્તર પ્રદેશના ગોરખપૂર જિલ્લાના ચૌરી ચૌરા ગામમાં લોકોના ઉશ્કેરાયેલા ટોળાએ પોલીસ ચોકી સળગાવી જેમાં ૨૧ સિપાઈઓ અને ૧ અધિકારી બળીને ભડયું થઈ ગયા છે. ગાંધીજીને લાગ્યું કે હજી લોકો અહિંસાનો ધર્મ-મર્મ સમજ્યા નથી. અને તેમણે સફળતાની પૂરી શક્યતા હોવા છતાં ચળવળ આટોપી લીધી. આમ કહી શકાય કે તેમણે અહિંસાનું રાષ્ટ્રીયકરણ કર્યું.

મુઝફ્ફરપુરની કોલેજમાં કૃપાલાની ઇતિહાસના અધ્યાપક. કાકા સાહેબે તેમને તાર કરી ગાંધીજીને મળવા બોલાવ્યા. કૃપાલાનીએ બાપુને

કહ્યું, ‘હું ઇતિહાસનો અધ્યાપક છું. અહિંસા દ્વારા રાષ્ટ્ર સ્વતંત્ર થયાનો એક પણ દાખલો મને માનવજાતિના ઇતિહાસમાં મળ્યો નથી.’ ગાંધીજીએ અત્યંત નમ્રતાપૂર્વક પણ પૂરા આત્મવિશ્વાસથી જવાબ આપ્યો, ‘તમે ઇતિહાસ શીખવનારા છો, હું ઇતિહાસ ઘડનારો છું. અહિંસક પ્રતિકાર દ્વારા આપણે ભારતને સ્વરાજ્ય મેળવી આપીશું. પછી ઇતિહાસના અધ્યાપકો એના પર વ્યાખ્યાનો આપશે.’

ચળવળના સ્તરે અહિંસાનો પ્રયોગ એટલે અહિંસા દ્વારા રાજ્યકાંતિ. વ્યક્તિગત સ્તરે પણ અહિંસા પ્રત્યેની શ્રદ્ધા જાનના જોખમે પણ બુલંદીએ પહોંચે છે. ચંપારણના નીલવરો એટલે કે ગળીની ખેતી કરનારા ગોરા જમીનદારો ખૂબ અત્યાચાર કરતા. તેથી ગાંધીજી ચંપારણ ગયા. તેમની હાજરીથી સ્વાભાવિક રીતે જનચેતના જાગૃત થઈ. ગોરા જમીનદારો માટે તો ગાંધીજીની હાજરી જ ભારે મુશીબતરૂપ થઈ પડી. બાપુ એમની આંખમાં કણાની જેમ ખૂંચવા લાગ્યા. એવામાં કોઈએ કહ્યું કે, ‘અમુક જમીનદાર બહુ માથાભારે છે અને આપની હત્યા કરવા તેણે મારા રોક્યા છે.’ અહિંસાનો માત્ર ઉપદેશ નહિ, સીધું જ આચરણ. ગાંધીજી તો પહોંચ્યા પેલા માથાભારે ગોરાના બંગલે. ત્યાં જઈને એટલું જ કહ્યું, ‘મને મારી નાખવા આપે મારા રોક્યા છે તેમ મેં સાંભળ્યું છે. આપે વધારે કષ્ટ ન લેવું પડે તેથી હું જાતે જ કોઈ ન જુએ એમ આપની પાસે આવ્યો છું.’ – પેલો બિયારો સ્તબ્ધ થઈ ગયો. ગાંધીજીને સ્વરક્ષણ માટે આશ્રમમાં બંદૂક રાખવી પડી નહોતી. અહિંસા પ્રત્યેની શ્રદ્ધા અને અભયની સાધના હોય તો જ આ વાત શક્ય બને. બાપુ હિંદુહૃદય સમ્રાટ ન હતા, હિન્દુસ્તાનનું હૃદય હતા.

ગાંધીજીએ પ્રબોધેલા-આચરેલા એકાદશ વ્રતમાં ‘અભય’ પણ એક મહત્ત્વનું વ્રત છે. ‘અભય’નો અર્થ બાપુમાં વિસ્તરે છે. ‘અભય’ એટલે કોઈથી ભય ન પામવો એટલું જ નહિ કોઈને ભયભીત પણ ન કરવા. પૂ. નારાયણ દેસાઈએ ગીત લખ્યું છે, કોઈથી અમે ડરીએ ના, કોઈને પણ ડરાવીએ ના.’ પ્રતિપક્ષને પરાજિત કરવાની પૂરી ક્ષમતા અને સંજોગો હોય ત્યારે પ્રતિપક્ષના સન્માનનું જતન કરી તેનું હૃદય પરિવર્તન કરવા સુધીની ધીરજ ગાંધીજીમાં હતી.

અપરિગ્રહની વાત કરીએ તો મૂળ તો ગાંધીજી વર્ષ ૧૦૫ પાઉન્ડના વળતરનો કરાર કરી દક્ષિણ આફ્રિકા વકીલાત કરવા ગયેલા. સત્યપ્રીતિ અને નીતિના કારણે વકીલ તરીકેની શાખ એટલી વધી કે કરાર કરતાં ૫૦-૬૦ ગણીકમાણી થવા લાગી. દુન્યવી દૃષ્ટિએ જાહોજલાલી કહી શકાય એવી રહેણી-કરણી સાવ સરળ બની ગઈ. દક્ષિણ આફ્રિકામાં ગોરાઓને આંજી દે એવી મોભાદાર જીવનશૈલી ગાંધીજી માટે સહજ બની. પણ અપરિગ્રહની ભાવના વીસ્તરતી ગઈ. તેમની કમાણી પરિવાર પૂરતી સીમિત રહેતી નથી. દેશમાં વસેલા કુટુંબીજનોએ એમના ભણતર અને એમના કુટુંબનું ગુજરાન ચલાવવા માટે ખર્ચેલા નાણાથી બમણું વળતર ચુકવીને ધીરે ધીરે ત્યાગપંથે જિંદગી આગળ ધપાવે છે. પત્ની

અને બાળકોના ભવિષ્યને ધ્યાનમાં રાખી ઉત્તરાવેલો વીમો પણ રદ કરાવે છે. બધી કમાણી દક્ષિણ આફ્રિકાની હિંદી કોમ માટે, ગિરમીટિયાઓની સેવા માટે, ફિનિક્સ આશ્રમ માટે અને ‘ઈન્ડિયન ઓપીનિયન’ ચલાવવા માટે ખર્ચી નાંખે છે. ગરીબો માટે અને જાહેર કામો માટે મફત વકીલાત કરી અંતે વકીલાત પણ છોડે છે. અપાર ભૌતિક સુખ અને વૈભવને તિલાંજલિ આપે છે.

અપરિગ્રહ માત્ર વસ્તુઓના ત્યાગ કે સંપત્તિ વિસર્જનમાં જ નહિ, પણ સમાજ દ્વારા મળતા સન્માનનો પણ પરિગ્રહ નહીં; એવી સૂક્ષ્મતા ગાંધીજીનો વિવેક છે. મુંબઈના એક્સેલસિયર થિયેટરમાં તેમના સન્માન માટે યોજાયેલી સભામાં શ્રી જમનાદાસ દ્વારકાદાસ ગાંધીજી પ્રત્યે પૂરો આદર હોવા છતાં ‘મહાત્મા’ શબ્દ ઉચ્ચારતા નથી. ઉપસ્થિતો ‘ગાંધીજી’ નહિ ‘મહાત્મા’ કહો એવો શોરબકોર કરી દુરાગ્રહ રાખે છે. જમનાદાસ જાણે છે કે બાપુને મહાત્મા સંબોધનથી વાંધો છે. પણ અનુયાયી શ્રોતાઓનો દુરાગ્રહ જમનાદાસના અપમાન સુધી વિસ્તરે છે ત્યારે ગાંધીજી મધ્યસ્થી કરીને મહાત્મા શબ્દ માટેનો અણગમો જાહેર કરીને શોર મચાવનારા શ્રોતાઓને જમનાદાસની માફી માંગવાનું કહે છે. જમનાદાસનો અવિનય કરનાર આખરે ક્ષમા માંગે છે. આપણા સમયમાં તો ‘મહાત્મા’નું વિશેષણ નાનું પડે એટલાં અને એવાં સંબોધનો ચલણમાં છે. પ. પૂ. ધ. ધુ, ૧૦૦૮, વિશ્વવંદનીય, મહામંડલેશ્વર, જગદ્ગુરુ, પ્રગટ બ્રહ્મ સ્વરૂપ અને શ્રી શ્રીનો ટ્રાફિક જામ છે. હમણાં વળી દક્ષિણ ભારતમાં એક નવા મહાપુરુષનો ઉદય થયો છે જેઓ ત્રણ વખત શ્રી શ્રી શ્રી એમ લેબલ લગાડે છે. મને થાય છે કે બીજો કોઈ જાગે એ પહેલાં ચાર વખત શ્રી શ્રી શ્રી શ્રી ની પેટન્ટ કે રજિસ્ટ્રેશન કરાવી લઉં.

દક્ષિણ આફ્રિકામાં ફિનિક્સ આશ્રમથી અગિયારેક માઈલ દૂર વેરૂલમમાં એક ધનવાન હિંદુસ્તાનીની સખાવતથી લક્ષ્મીનારાયણનું મંદિર બાંધવામાં આવ્યું. ગાંધીજીને મંદિરનું ઉદ્ઘાટન કરવા માટે વિનંતી કરવામાં આવી. ઉદ્ઘાટન બાદ ગાંધીજીને ચાંદીના તાળા-ચાવી અને સોનાના પતરાથી મહેલું ‘ગીતા’નું પુસ્તક ભેટ આપવામાં આવ્યું. ગાંધીજીએ કહ્યું, ‘ગીતા સ્વયં ઝગમગાતું રત્ન છે. હીરાને કથીરથી ઢંકાય નહિ.’ – અને સોનું-ચાંદી વેચી તેની રકમ આશ્રમ ખાતે જમા કરી. અપરિગ્રહ અને અનાસક્તિના આવા ઢગલાબંધ ઉદાહરણો સમગ્ર ગાંધીગાથામાંથી મળે.

અસ્તેય એટલે ચોરી ન કરવી એવો સ્થૂળ અર્થ નહિ. અપરિગ્રહનો અર્થ વિસ્તાર. પોતાની પાસે જરૂરિયાત કરતા વધારે વસ્તુ હોય તો તે પણ અન્યનું પડાવી લીધેલું ગણાય એવી સૂક્ષ્મ સમજ. આર્થિક અસમાનતાને દૂર કરવા માટે ગાંધીજીની અસ્તેય વ્રત અંગેની સમજ આજે પણ કેટલી પ્રસ્તુત છે. તેમણે તો ત્યાં સુધી કહ્યું કે, ‘જો આપણી જાણમાં એક પણ માણસ ભૂખ્યા પેટે હોય તો ભરપેટ ભોજન લેવું એ પણ અપરાધ છે.’ ગાંધીજી આવો તીવ્ર અપરાધ બોધ અનુભવતા.

ગરીબી એ હિંસાનું સહુથી વરવું સ્વરૂપ છે. એમ કહીને ગાંધીજીએ આપણી હિંસક જીવનશૈલી પર ઊંડી મીમાંસા પ્રગટ કરી છે. છેવાડાના માણસ માટેની સાચુકલી પ્રીતિ જ આ પ્રકારની જાગૃતિ પ્રગટાવે.

બાપુ ખૂબ મનોમંથન પછી ૧૯૦૬માં ૩૭ વર્ષની વયે બ્રહ્મચર્ય વ્રત અંગીકાર કરે છે. કસ્તુરબાની સહમતિ ભળે છે. એકાદશ વ્રતમાંનું એક તે અસ્વાદ. સ્વાદેન્દ્રિય પર કાબુ મેળવાય તો બ્રહ્મચર્ય અતિશય સરળ છે એ તેમના અનુભવનો નિયોડ. ખોરાકના પ્રયોગો બ્રહ્મચર્યની દૃષ્ટિએ જ થયા. ઉપવાસની અનિવાર્યતા પણ બ્રહ્મચર્ય સાધવા અર્થે પણ વિશેષ રીતે સમજાય છે. તેમને મન બ્રહ્મચર્ય એટલે મન, વચન, કાયાથી સર્વ ઇન્દ્રિયોનો સંયમ. પૂરા સત્યવાદી. તેથી જ બ્રહ્મચર્ય અંગેની પોતાની સાધનામાં પોતે માનસિક વ્યભિચારમાંથી કસ્તુરબા પ્રત્યે મુક્ત નથી રહી શક્યા એવો ઉલ્લેખ પણ મોટા પુત્ર હરિલાલ પરના એક પત્રમાં કરે છે. બ્રહ્મચર્ય અંગેનો તેમનો વિવાદાસ્પદ પ્રયોગ પણ સત્યનિષ્ઠ જીવનની ચરમસીમા. સ્વજનો-મિત્રોની ના છતાં અગ્નિપથમાંથી સફળતાપૂર્વક પસાર થયા. આજના તથાકથિત સાધુઓ નિષ્ફળ જવાની પૂરી તૈયારી સાથે આવો માત્ર પ્રયોગ નહિ – પ્રયોગો કરે છે અને એમના પ્રયોગની સી. ડી. બહાર પડે ત્યારે જ આપણને ખબર પડે છે.

દુનિયા આખીએ કહ્યું કે, ‘ઈશ્વર સત્ય છે’ ત્યારે બાપુએ કહ્યું કે ‘સત્ય ઈશ્વર છે.’ જીવનની પળેપળ સત્યનું આચરણ સહજ બન્યું. તેમણે કહ્યું, ‘જે એકને માટે શક્ય છે તે સહુને માટે શક્ય છે.’ પોતે કશું વિશિષ્ટ કરી રહ્યાં છે કે કહી રહ્યાં છે એવો લેશમાત્ર અહંકાર નહિ. સાવ સાધારણ પ્રસંગમાં પણ અસાધારણ સત્યનિષ્ઠા નિતરતી. ગાંધીજી યરવડા જેલમાં હતા ત્યારે કસ્તુરબા એમની મુલાકાતે આવ્યા. જેલ અધિકારીને થયું કે પોતે વચ્ચેથી ખસી જાય તો બન્ને નિરાંતે વાતો કરી શકે. અરધા કલાક પછી અધિકારીએ આવીને પૂછ્યું, ‘તમારે વાતચીત થઈ ગઈ?’ બાપુએ કહ્યું, ‘આપ જેલના નિયમો જાણો છો. જેલ અધિકારીની ગેરહાજરીમાં મુલાકાતી કેદી સાથે વાત ન કરી શકે. અમે તો આપની ગેરહાજરીમાં મૂંગા જ બેસી રહ્યા.’ જરૂર પડ્યે રાષ્ટ્ર હિતમાં સવિનય કાનૂન ભંગ કરનાર મહાત્મા પોતાને માટે થઈને સવિનય કાનૂન જતન પણ કરી જાણતા.

પંચ મહાવ્રત ઉપરાંત અસ્વાદ, અભય, અસ્પૃશ્યતા નિવારણ, સર્વધર્મ સમભાવ, સ્વાશ્રય અને સ્વદેશી એમ બધા મળીને અગિયાર વ્રતની આધારશીલા મહાત્માગાંધીનું જીવન. વૈષ્ણવજનની અંતિમ પંક્તિ છે કે ‘ભણે નરસૈયો તેનું દર્શન કરતા કુળ એકોતેર તાર્યા રે’-આવા નિરાળા વૈષ્ણવજનનું જેમણે સદેહે કે અક્ષરદેહે ભાવપૂર્વક દર્શન કર્યું છે તેવા સર્વ ગાંધીજનને વંદન કરી વિરમું છું. * * *

શ્રી મુંબઈ જૈન યુવક સંઘ દ્વારા ૨૦૦૮ની પર્યુષણ વ્યાખ્યાનમાળામાં તા. ૧-૮-૨૦૦૮ના પ્રસ્તુત થયેલ વક્તવ્ય પ્રેમ નિવાસ, મુકામ કોટડા (જ), તાલુકો નખત્રાણા-૩૭૦ ૬૦૫. મોબાઈલ : ૯૪૨૭૧૦૩૫૩૬, ૯૭૨૫૨૭૪૫૫૫

મુંબઈ જૈન યુવક સંઘના ૮૦માં વર્ષમાં પદાર્પણ નિમિત્તે યોજાયો ભવ્ય સમારોહ

□ કેતન જાની

સેવા, કરુણા અને શુભ-વિચારોના પ્રસાર માટે કાર્યરત મુંબઈ જૈન યુવક સંઘના ૮૦માં વર્ષમાં પદાર્પણ નિમિત્તે પ્રભાદેવી સ્થિત રવીન્દ્ર નાટ્યમંદિરમાં તા. ૧૦ જાન્યુ. ૨૦૦૯ના જૈન સમાજના શ્રેષ્ઠી દીપચંદભાઈ ગાર્ડીની અધ્યક્ષતા હેઠળ ભવ્ય અને દબદબાભર્યો સમારોહ યોજાયો હતો. ધરમપુર સ્થિત શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર આશ્રમના ડૉ. રાકેશભાઈ ઝવેરી નાદુરસ્ત તબિયતને કારણે ઉપસ્થિત ન રહેતા દીપચંદભાઈ ગાર્ડીએ અધ્યક્ષસ્થાનેથી આશીર્વાચન આપ્યા હતા.

કાર્યક્રમનો પ્રારંભ દીપચંદભાઈ ગાર્ડીએ દીપ પ્રગટાવીને કર્યો હતો.

અધ્યક્ષસ્થાનેથી દીપચંદભાઈ ગાર્ડીએ જણાવ્યું હતું કે ગુજરાતના અંતરિયાળ વિસ્તારોમાં ચાલતી સંસ્થાઓ-સેવા પ્રવૃત્તિઓમાં પ્રાણ પુરવા આ સંસ્થાએ ત્રણ કરોડ રૂપિયા એકઠા કર્યા છે. તો તેના પોતાના માટે એક કરોડ રૂપિયાનું ભંડોળ એકત્રીત કરવાનું મુશ્કેલ નથી. પરમાણંદ કાપડીયાના સમયથી હું આ સંસ્થામાં રસ લઉં છું અને ચીમનભાઈ ચકુભાઈ શાહ લખતા હતા તે સમયથી ‘પ્રબુદ્ધ જીવન’ વાંચું છું.

કાર્યક્રમમાં અતિથિવિશેષ તરીકે ઉપસ્થિત રહેલા બિપીનભાઈ જૈને જણાવ્યું હતું કે આ સંસ્થા લાંબા સમયથી સમાજમાં સાહિત્ય અને સંસ્કાર સિંચવાની પ્રવૃત્તિ ચલાવે છે. તેનો હું ૪૦ વર્ષથી સાક્ષી રહ્યો છું. આ સંસ્થાની પ્રવૃત્તિઓ ભાવિ પેઢી માટે અતિ ઉપયોગી છે. ડૉ. રમણભાઈ શાહે લેખો અને પુસ્તકો દ્વારા વિતરાગદર્શન અને જ્ઞાનનો ભંડાર રજૂ કરીને આપણા ઉપર ઉપકાર કર્યો છે.

‘સંઘ’ના માનદ્મંત્રી ‘પ્રબુદ્ધ જીવન’ના તંત્રી ડૉ. ધનવંત શાહે ઉપસ્થિત અતિથિઓનું સ્વાગત કરતાં જણાવ્યું હતું કે ઈ. સ. ૧૯૨૮માં પાયધુની પાસે ધનજી સ્ટ્રીટમાં સાત જૈન આગેવાનોએ આ સંસ્થા સ્થાપવાનો નિર્ણય લીધો હતો. તે નિર્ણય કોઈ શુભ ઘડીમાં લેવાયો હશે કે આ સંસ્થા આજે ૮૦ માં વર્ષમાં પ્રવેશી છે. સંસ્થાની પ્રગતિમાં ૨૫મું, ૫૦મું, ૭૫મું અને તેની જેમ ૮૦માં વર્ષનું પણ અદકરું મહત્ત્વ છે. આઠનો આંકડો વિશિષ્ટ છે. જૈનોમાં અહમ, અઢાઈ અને અઢાર અભિષેક હોય છે. ભગવાન મહાવીર કરતાં

ગૌતમ સ્વામી આઠ વર્ષ મોટા હતા. દિવસ રાત્રિના આઠ પ્રહર છે. અષ્ટાપદ પર જઈ જિનબિંબના દર્શન કરે તેને જલદી કેવળજ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે. ગૌતમ પૃચ્છામાં ગૌતમસ્વામી ભગવાનને અષ્ટમી-આઠમની તિથિનું મહત્ત્વ પૂછે છે ત્યારે તેઓ તેનો મહિમા વર્ણવતા કહે છે કે “ગોયમા, સુદ અને વદ આઠમે આઠ ભગવાનના વિવિધ કલ્યાણકો થયા તે ઋષભદેવ, અજીતનાથ, સંભવનાથ, અભિનંદન, મુનિસુપ્રત, નેમનાથ, નેમિનાથ અને પાર્શ્વનાથ. આ કારણથી આઠમની તિથિનો મહિમા વિશિષ્ટ છે. જે જીવ આ તિથિ પાળશે, સાધના-આરાધના કરશે તેના આઠેય કર્મોનો ક્ષય થશે.”

ગૌતમ સ્વામીને કેવળજ્ઞાન ૮૦માં વર્ષે જ પ્રાપ્ત થયું હતું એમ ડૉ. ધનવંતભાઈ શાહે ઉમેર્યું હતું. આ ઉપરાંત એઓશ્રીએ સંઘની અનેકવિધ પ્રવૃત્તિઓનો અહેવાલ પ્રસ્તુત કર્યો હતો, અને આ ૮૦ વર્ષના પ્રવેશ નિમિત્તે સંઘને રૂ. ૮૦ લાખથી ૧ કરોડ રૂપિયાનું સ્થાયી ભંડોળ એકત્રિત કરી આપવાની સંઘવતી દાતાઓને વિનંતિ કરી હતી. આ વિકટ પરિસ્થિતિમાં પણ છેલ્લા ત્રણ મહિનામાં સંઘે સમાજ તરફ વિનંતિ કરતા રૂ. ૪૧ લાખ જેટલી માતબર રકમ એકત્રિત થયાની હર્ષભેર જાહેરાત પણ કરી હતી.

આ કાર્યક્રમમાં ઉપસ્થિત રહી નહિ શકનારા પ્રા. તારાબહેન રમણલાલ શાહનો સંદેશ તેમના પુત્રી શૈલજાબહેન શાહે વાંચી સંભળાવ્યો હતો. આ સંદેશમાં પ્રા. તારાબહેન શાહે જણાવ્યું હતું કે મારા પિતા અને સંસ્થાના ભૂતપૂર્વ મંત્રી દીપચંદ શાહ અને મારા પતિ અને સંસ્થાના ભૂતપૂર્વ

ભક્તિ યાત્રા

સ્મરણિકા અને સી. ડી.

શ્રી મુંબઈ જૈન યુવક સંઘના એસીમાં વર્ષના પ્રવેશના અવસરે યોજાયેલ ‘ભક્તિ યાત્રા’ કાર્યક્રમની વી.સી.ડી. અને સી.ડી. સંઘના કાર્યાલયમાંથી ઉપલબ્ધ થશે.

આ અવસરે એકસો એસી પાનાની ‘પ્રબુદ્ધ’ શીર્ષકથી પ્રકાશિત થયેલ સુશોભિત સ્મરણિકા પણ ‘પ્રબુદ્ધ જીવન’ના વાચકો વિના મૂલ્યે સંઘના કાર્યાલયમાંથી પ્રાપ્ત કરી શકશે.

આ સ્મરણિકા માત્ર જા.ખ.નો સંપૂર્ણ જ નથી, પરંતુ એમાં શ્રી મુંબઈ જૈન યુવક સંઘનો સચિત્ર ઇતિહાસ અને અનેક વિગતો સાથે ‘પ્રબુદ્ધ જીવન’માં પ્રગટ થયેલ ‘પંથે પંથે પાથેય’ વિભાગના લગભગ ચોત્રીસ સત્ય ઘટનાત્મક પ્રસંગો પણ સમાયેલા છે.

‘પ્રબુદ્ધ જીવન’ના વાચકોને આ સ્મરણિકા પ્રાપ્ત કરવા વિનંતિ.

મેનેજર

પ્રમુખ ડૉ. રમણલાલ શાહ થકી હું ૫૮ વર્ષથી સંસ્થા સાથે સંલગ્ન રહી છું. કરુણા અને શુભ વિચારોના પ્રસાર માટે કાર્યરત સંસ્થાની ઝોળી આપણે સહુએ પ્રેમ અને ધનથી છલકાવી દેવી જોઈએ.

આ કાર્યક્રમમાં આરોગ્યના કારણસર ટોરન્ટ ઔદ્યોગિક જુથના શારદાબહેન મહેતા અને ઉદ્યોગપતિ દામજીભાઈ એન્કરવાળા ઉપસ્થિત રહી શક્યા નહોતા. અમદાવાદમાં ‘જીતો’ના કાર્યક્રમને લીધે ઉદ્યોગપતિ રસિકલાલ ધારીવાલ હાજર રહી શક્યા નહોતા. મંચ ઉપર ‘સંઘ’ના

પ્રમુખ રસિકલાલ શાહ, ઉપપ્રમુખ ચંદ્રકાંત શાહ, મંત્રી શ્રીમતી નીરુબહેન શાહ, કોષાધ્યક્ષ શ્રી ભૂપેન્દ્ર જવેરી ફંડ રેઈઝીંગ કમિટીના અધ્યક્ષ ચંદ્રકાંત ગાંધી, શ્રી લલિતભાઈ શાહ અને શ્રી નીતિન સોનાવાલા ઉપસ્થિત રહ્યા હતા.

મુંબઈ જેન યુક સંઘના ૮૦માં વર્ષમાં પ્રવેશ નિમિત્તે ફંડ રેઈઝીંગ કમિટીના સભ્ય શ્રી નીતિનભાઈ સોનાવાલાની પરિકલ્પના અનુસાર યજ્ઞયેલા 'ભક્તિ યાત્રા'ના કાર્યક્રમમાં કુમાર ચેટર્જી, સોલી કાપડીયા,

હંસિકા ઐયર અને વિભાવરી જોશીએ ગીત-સંગીત રજૂ કર્યા હતા. તેનું સંચાલન કવિ અંકિત ત્રિવેદીએ કર્યું હતું. કાર્યક્રમના અંતે 'સંઘ'ના મંત્રી નીરુબહેન શાહે આભારવિધિ કરી હતી.

આ ૮૦ મા વર્ષના પ્રવેશ અવસરે સંઘે ૧૭૦ પાનાની દળદાર સ્મરણિકા 'પ્રબુદ્ધ' શીર્ષકથી પ્રકાશિત કરી છે. એમાં માત્ર જાXખ જ નહિ પરંતુ સંઘનો યશભર્યો સચિત્ર ઇતિહાસ અને 'પંથે પંથે પાથેય' એ ચિંતન પ્રસંગો પણ પ્રસ્તુત થયા છે. * * *

શ્રી મુંબઈ જેન યુવક સંઘ

ફંડ રેઈઝીંગ અભિયાનમાં તા. ૭-૧-૨૦૦૯ સુધી પ્રાપ્ત થયેલ અનુદાનની યાદી

૧૧,૦૦,૦૦૦	મે. જવેલેક્સ ઈન્ડિયા પ્રા. લિ.	૧૧,૧૧૧	મે. કોમ્પેસર પાર્ટસ કું.
૨,૫૦,૦૦૦	શ્રી લાલજી વેલજી ચેરિટેબલ ટ્રસ્ટ	૧૧,૦૦૦	મે. વી. ગુણવંત એન્ડ કું.
૨,૦૦,૦૦૦	મે. એશિઅન સ્ટાર કું. લી.	૧૧,૦૦૦	મે. ન્યૂઓટરીક ઈન્ફરમેટીક લી.
૨,૦૦,૦૦૦	શ્રી પ્રવિણભાઈ શાંતિલાલ કોઠારી	૧૧,૦૦૦	શ્રીમતી રમાબેન વી. મહેતા
૨,૦૦,૦૦૦	શ્રી રોઝી બ્લુ ડાયમંડ	૧૦,૦૦૧	શ્રીમતી મીનલ વી. પટેલ
૨,૦૦,૦૦૦	મે. એચ. દિપક એન્ડ કું.	૧૦,૦૦૦	શ્રી ઘેલાણી ચેરિટેબલ ટ્રસ્ટ
૨,૦૦,૦૦૦	મે. ફાઈન જવેલરી લી.	૧૦,૦૦૦	શ્રી એક સદ્ગૃહસ્થ
૧,૨૧,૦૦૦	શ્રી ભણશાલી ટ્રસ્ટ	૧૦,૦૦૦	શ્રી યશોમતીબેન શાહ
૧,૦૦,૦૦૦	શ્રી ઓનવર્ડ ફાઉન્ડેશન હસ્તે હરેશ મહેતા	૧૦,૦૦૦	શ્રી ઠાકુરલાલ કેશવલાલ મહેતા
૧,૦૦,૦૦૦	મે. જયશ્રી એન્જિનિયરિંગ કું.	૧૦,૦૦૦	શ્રી કલાવતીબેન હસમુખલાલ વોરા ચેરિ. ટ્રસ્ટ
૧,૦૦,૦૦૦	શ્રી બિપીનભાઈ કાનજીભાઈ જેન	૧૦,૦૦૦	શ્રી નીતિનભાઈ કાંતિલાલ સોનાવાલા
૧,૦૦,૦૦૦	શ્રી કાન્તિલાલ નારણદાસ શાહ (કે. એન. શાહ ચેરિટેબલ ટ્રસ્ટ)	૧૦,૦૦૦	શ્રી રાજેન ચંદ્રકાંત શેઠ
૫૧,૦૦૦	શ્રી રસિકલાલ લહેરચંદ શાહ	૮,૨૨૫	શ્રીમતી બિંદુ શ્રીકાંત શાહ
૫૧,૦૦૦	શ્રી કમલાબેન ગંભીરચંદ શાહ ચેરિટેબલ ટ્રસ્ટ	૮,૨૨૫	શ્રી શ્રીકાંત પ્રમોદચંદ્ર શાહ
૫૧,૧૧૧	શ્રીમતી સવિતાબેન નગીનદાસ ટ્રસ્ટ	૫,૦૦૦	શ્રીમતી તારાબેન મોહનલાલ શાહ ચેરિ. ટ્રસ્ટ
૫૦,૦૦૦	શ્રીમતી આશાબહેન હસમુખભાઈ	૫,૦૦૦	શ્રી અનીશ શૈલેશ કોઠારી
૫૦,૦૦૦	શ્રીમતી કંચનબેન શાહ	૫,૦૦૦	શ્રીમતી ભારતીબેન દિલીપભાઈ શાહ
૫૧,૦૦૦	શ્રી ગુણવંત ભાઈલાલ દોશી	૫,૦૦૦	મે. એડવાન્સ ટેકનો ટાઈમ ઈન્ડસ્ટ્રીઝ
૫૧,૦૦૦	શ્રીમતી ઉષાબેન પ્રવિણભાઈ શાહ	૫,૦૦૦	શ્રી સુશીલાબેન અને સેવંતીભાઈ કપાસી
૨૫,૦૦૦	શ્રીમતી રમાબહેન જે. વોરા	૫,૦૦૦	શ્રી લીના વી. શાહ
૨૫,૦૦૦	શ્રી અરૂણભાઈ ગાંધી	૫,૦૦૦	શ્રી શિવાનંદ મિશન
૨૧,૦૦૦	મે. મિનલ જવેલર્સ	૫,૦૦૦	શ્રી તરૂલતાબેન નાનજી શાહ
૨૧,૦૦૦	શ્રીમતી નિર્મળા ચંદ્રકાંત શાહ	૫,૦૦૦	સ્વ. અતુલ પરીખ અને નીતિન પરીખ
૧૫,૭૫૦	શ્રી પ્રમોદચંદ્ર સોમચંદ્ર શાહ	૩,૦૦૦	સ્વ. ગુણવંતીબેન રસિકલાલ શાહ
૧૫,૦૦૦	શ્રીમતી નીરૂબહેન સુબોધભાઈ શાહ	૩,૦૦૦	શ્રી રમણિકભાઈ ગોસલીયા
૧૫,૦૦૦	શ્રીમતી કુસુમબેન ભાઉ	૩,૦૦૦	શ્રી હીરજી વસનજી ગોસર
૧૫,૦૦૦	શ્રી અમીચંદ આર. શાહ	૧,૫૦૦	શ્રી દેવચંદ જી. શાહ
૧૫,૦૦૦	શ્રી ચીમનલાલ ચકુભાઈ માનવરાહત ટ્રસ્ટ	૫,૬૦,૦૦૦	પ્રબુદ્ધ સ્મરણિકા દ્વારા પ્રાપ્ત
		૪૧,૫૧,૮૨૩	

શું ગાંધીજી ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાન જાણતા ન હતા ?

□ પ્રા. પ્રતાપકુમાર જે. ટોલિયા

‘ભૂમિપુત્ર’ના સુન્દરમ્ જન્મ-શતાબ્દી વિશેષાંકના ૩૬મા પાને ‘શ્રી અરવિંદ સાથેની વાતચીત’ (આશ્રમવાસીઓ સાથે તા. ૮-૪-૧૯૨૪) શીર્ષક નીચે ગાંધીજી વિષે શ્રી અરવિંદે આમ કહ્યું હોય તે છપાયું છે :

(શ્રી અરવિંદ ગાંધીજી વિષે કહે છે) ‘-એમનામાં મને હંમેશાં મિશ્રણ જણાયું છે (?). આ બાબતમાં તો વળી વધારે ગોટો વાળ્યો છે. પહેલાં ટોલસ્ટોય, ખ્રિસ્તીધર્મ અને જૈનધર્મનું શિક્ષણ હતું. હવે એમણે તેમાં વેદ, કુરાન અને ગીતા ઉમેર્યા છે ! પરંતુ મારું કહેવાનું જુદું છે. એમના મગજનું આખું યે વલણ યુરોપિયનો જેવું છે. ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાનના વિચારો વિષે એમને પકડ હોય એમ મને લાગતું નથી (?) વળી, તેઓ હંમેશાં અમુક વસ્તુને જીવનમાં ઠોકી બેસાડે છે, અને તેનો એક નિયમ કે વ્રત બનાવી દે છે. એ પણ યુરોપિયન વલણ છે - દરેક વસ્તુને અમુક નિયમ કે કાનૂનમાં પલટી નાંખવી. ગાંધીજી તેને ભારતીય પરિભાષામાં રજૂ કરે છે એટલું જ...’

અહીં ઘણાં પ્રશ્નો ઊઠે છે :

- (૧) શ્રી અરવિંદ જેવા ગંભીર કાન્તદૃષ્ટા આમ બોલ્યા હોય ખરા ?
- (૨) જો તેમણે આમ કહ્યું જ હોય-ગાંધીજી વિષે-તો તેમાં તેમની પૂર્ણયોગની સાધનાની પરિપક્વતાનું દર્શન થાય છે ખરું ?
- (૩) તેમના જેવા પરાવાણીના પારગામીઓએ આવી (ચિન્હિત શબ્દો - વાક્યોવાળી) રજૂઆત કરી હોય તે ગળે ઉતરે તેવું છે ખરું ?
- (૪) ગાંધીજી ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાનને આ યુગમાં, જાણતા-જીવતા-પ્રસરાવતા સર્વાધિક સફળ ને સિદ્ધ થયા ન હતા ?

આ અને આવા બીજા આનુષંગિક પ્રશ્નોના સમાધાન માટે તો પ્રથમ તેમના આ વક્તવ્યની અધિકૃતતા (authenticity)ની ચકાસણી થવી જોઈએ. અને તેઓ જો આમ બોલ્યા જ હોય તો એ કયા સંયોગોમાં, કયા પૂર્વાપર સંદર્ભમાં, કઈ દૃષ્ટિથી કહ્યું હોય તેનો વિશદ ને સ્પષ્ટ તાગ મેળવવો-અપાવવો જોઈએ, જેથી શ્રી અરવિંદને પણ ટાંકવામાં તેમને કોઈ અન્યાય ન થાય. જો કે ‘ભૂમિપુત્ર’ જેવું જવાબદાર પત્ર જ્યારે આ ઉધ્ધરણ ટાંકે છે ત્યારે તેની અધિકૃતતા માનીને ચાલી શકાય.

આ થઈ પ્રથમ વાત.

હવે બીજી વાત: મહાત્મા ગાંધીજી અને મહાયોગી શ્રી અરવિંદ જેવા આ યુગના બે મહાન પુરુષો (ભારતની આઝાદી તેમજ ભારતની આધ્યાત્મિક અસ્મિતા-સંપદા બંને આશયોને વરેલા એવા)ના જીવનનાં મૂલ્યાંકનો અને તેની જગત પર અસર આ પ્રશ્નોના સંદર્ભમાં ફરીને છણાવા જોઈએ.

અહીં ખાસ કરીને ગાંધીજીની સર્વધર્મ સમન્વય-સમભાવની, આ યુગની આવશ્યકતા ભરેલી યુગધર્મની શોધયાત્રાના ઉપક્રમમાં આમ થવાની આવશ્યકતા છે. ગાંધીજીની આ યુગધર્મ-સર્વધર્મ સમન્વય-સમભાવ-શોધયાત્રા તેમની સાચાં પ્રાર્થનાઓમાં

અનેકોની જેમ આ પંક્તિલેખકે સ્વયં પણ પોતાની કુમારાવસ્થામાં પૂનામાં નિહાળી અને માણી છે. આપણે સૌ જાણીએ છીએ તેમ ગાંધીજીના આધ્યાત્મિક ઉત્તારાધિકારી અને પ્રથમ સત્યાગ્રહી આચાર્ય વિનોબાજીએ ગાંધીજીની આ યુગધર્મ શોધયાત્રાને પોતાની ચિંતન અને ધ્યાનપૂર્વકની સર્વોદય-ભૂદાન ગ્રામદાન આંદોલન પદયાત્રાઓ, શાંતિસેના સ્થાપનાઓ, ‘ૐ તત્સત્’ જેવી સર્વધર્મ પ્રાર્થનાની પદરચનાઓ, સર્વધર્મોના (‘સમણસુત્ત’ જેવા) ગ્રંથનિર્માણો અને વીસ જેટલા વિનોબા-સાહિત્યના લખાણ સંગ્રહો, વગેરે દ્વારા આગળ ધપાવી છે, વિસ્તારી છે, મૂર્તિમંત કરી છે એ આ ગાંધી-ઉત્તર યુગની કોઈ નાનીસૂની ઘટનાઓ નથી !

ગાંધીજીની આ યુગધર્મ-શોધયાત્રા પાછળ આ ‘વર્તમાન સમયની માંગ’ (Demand of the Age)નો સારો સંદર્ભ અને સમાનાંતર ઇતિહાસ પાછલી ઘણી સદીઓથી રચાતો આવ્યો છે એનો અભ્યાસ થવો જોઈએ. ભારતીય સંસ્કૃતિની પ્રાચીનમાં પ્રાચીન આર્હત્વાદારા, શ્રમણધારાએ ‘પંદર ભેદે સિદ્ધ’ હોઈ શકે એવો ઉદારતાભર્યો સિદ્ધાંત આપ્યો અને ‘સામાની-અન્યની-દૃષ્ટિમાં પણ બીજી બાજુનું, આ બાજુથી નહીં દેખાતું એવું સત્ય શોધી શકાય છે’ એવી સરળ સમજભર્યો અનેકાંતવાદ, સ્યાદ્વાદ અનંત અનંત નય-નિષ્કેપવાદ આપ્યો. અદ્ભુત રહ્યા આ અભિગમો. આ અસમાન્ય પ્રદાનથી વિશ્વ સંસ્કૃતિના પુરસ્કર્તાઓના આદિનાથથી માંડીને શ્રમણ ભગવાન મહાવીરની આર્હત્ પરંપરાના મહાવીરોત્તર-કાલીન અનેક યુગદૃષ્ટા જૈન આચાર્યોએ સમય સમય પર આ સમુદારતા ભરેલા અભિગમોને વ્યક્ત કર્યા. છેલ્લે છેલ્લે શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય સોમનાથ મંદિરમાં જઈ મહાદેવ સમક્ષ પણ ‘ભવબીજાંકુર જનના’ના શ્લોક-શબ્દો દ્વારા ‘બ્રહ્મ વા વિષ્ણુ વા મહેશ્વરો વા’ કહીને રાગાદિ ક્ષય પ્રાપ્ત સર્વ મહાપુરુષોને વંદના કરી અને મહાયોગી આનંદધનજીએ ‘રામ કહો, રહમાન કહો કોઉ, કાન્હ કહો મહાદેવ રી’ ગાઈને સર્વના અંતરસ્થ રહેલા ‘સકલ બ્રહ્મ સ્વયમેવજ્ઞ’ની જે અભિવ્યંજના અને અધ્યાત્મના રહસ્યોદ્ઘાટનની ઉદ્ઘોષણા કરી તે અસામાન્ય સર્વધર્મ-ઉદારતા અને સત્ય-તત્ત્વ નિષ્કર્ષ-સંશોધનાના ઉદાહરણો છે. આવા તો અનેક દૃષ્ટાંતોથી શ્રમણ પરંપરા ભરી પડી છે. તે જ રીતે મધ્યકાળના જૈનેતર ધારાના પ્રાય: આનંદધન-સમકાલીન કહી શકાય તેવા રહસ્યવાદી, સર્વધર્મ સમન્વયી, સંત કબીરે પણ ‘ઘટ ઘટ મેં વહ સાંઈ રમતા’ અને તેરા સાંઈ તુઝમેં જેવી અનેક પદરચનાઓ દ્વારા આવી જ વાત કરીને, આવા જ સમન્વય સૂરોમાં નથી ગાયું ? અકબર બાદશાહ જેવાના, નિષ્ફળ ગયેલા છતાં, ‘દીને-ઈલાહી’ના સમન્વિત ધર્મ શોધન પાછળ પણ આવી જ દૃષ્ટિ, આવી જ ભાવના કંઈક અંશે ન હતી ?

આ યુગમાં પણ શ્રી રામકૃષ્ણ પરમહંસની સર્વ ધર્મોની એક પછી એક ઉપાસનાની ઘટના શ્રી શિરડી સાંઈબાબાની ‘સૌનો માલિક એક’ની સર્વધર્મ સમન્વય ભાવના, થિયોસોફિસ્ટો અને શ્રી જે.

કૃષ્ણમૂર્તિની બધા જ ધર્મોથી ઉપર ઊઠીને આત્માની સતત, સર્વત્ર, પસંદગી વિહીન, સજગતા-જાગૃતિ' (Constant, Choiceless Awareness) સાધવાની પ્રેરણા-આ બધી સાધનાઓ શો સંકેત આપે છે ?

આ સર્વ સંદર્ભોમાં આ કાળના યુગધર્મ એવા સર્વધર્મ સમન્વયના, 'સ્વાત્મામાં સકલ બ્રહ્મ'ના દર્શનના, 'નામધારી ધર્મોથી અતીત' એવા શુદ્ધ સજગ આત્મધર્મના આર્ષ-દર્શનભર્યા ગાંધીજીના સર્વધર્મ સમભાવના અભિગમને 'મિશ્રણ' શી રીતે કહી શકાય ? એમાં 'યુરોપિયનો જેવું વલણ' કેમ જોઈ શકાય ? જો તેને આવાં લેબલ લગાડવાનું અંતર્દર્શન શ્રી અરવિંદને થતું હોય તો સર્વધર્મોથી ઉપર ઊઠીને, જૂદા પડીને, મૌલિક રૂપે, દિવ્યજીવનને પૃથ્વી પર ઉતારવાનો, 'અતિમનસ્'ની સાધનાનો તેમનો જ જે અભિગમ છે, દાવો છે, (એ કેટલો શક્ય, સંભવ, સફળ છે તે જૂદી વાત) એ શું છે ? ગાંધીજીના યુગધર્મરૂપ સર્વધર્મ દર્શનમાં પણ પૃથ્વીને હિંસાકલુષશૂન્ય અને દેશને, ભારતને, 'રામરાજ્ય'માં પરિણત કરવાનો પુરુષાર્થ નથી ? એને 'મિશ્રણ', 'ગોટો', 'યુરોપિયનો-શું વલણ - આવા બધામાં ઘટાવી શકાય ?

ગાંધીજીને સર્વ ધર્મ પ્રત્યે ઉદારતા અને સમભાવનો સંદેશ આપનાર તેમના આધ્યાત્મિક માર્ગદર્શક શ્રીમદ્ રાજચંદ્રનું ગાંધીજી પ્રત્યેનું આ કથન કે-

'તું ગમે તે ધર્મ માનતો હોય તેનો મને પક્ષપાત નથી, માત્ર કહેવાનું તાત્પર્ય એ કે જે રાહથી સંસારમળ નાશ થાય તે ભક્તિ, તે ધર્મ, અને તે સદાચારનું તું સેવન કરજે.'-(સંદર્ભ: 'પુષ્પમાળા'-૧૫) કોઈ એક નામધારી ધર્મથી ઉપર ઊઠવાનું અને સંસારકલુષ તોડી સર્વસામાન્ય, સદાચાર-ધર્મ અપનાવવાની પ્રેરણા નથી આપતું ?

સંક્ષેપમાં ગાંધીજીના સર્વધર્મ સમન્વયની સાધનાના સારાએ અભિગમને, તેની પાછળના બળો-પરિબળો શોધના વિકસતા ઉપક્રમો અને યુગોંકાંક્ષાઓના સંદર્ભોમાં મૂલવવો જોઈએ. તેને 'મિશ્રણ' કહી દઈ ગાંધીજીની આમ આલોચના કે મૂલવણી કરી દેવી સમુચિત, સહેલી કે સુયુક્તિસંગત નથી જણાતી. તેનું વિશદ,તલસ્પર્શી સર્વસંદર્ભયુક્ત સમગ્ર મૂલ્યાંકન અને વિશ્લેષણ થવું ઘટે છે.

'ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાનના વિચારો વિષે એમને પકડ હોય એમ મને લાગતું નથી.'-આવું શ્રી અરવિંદનું વિધાન-કંઈક આક્ષેપાત્મક તારણ-પણ જો અધિકૃત હોય તો તે અધૂરું જણાય છે, ચકાસણીની અપેક્ષા રાખે છે અને ઊંડાણમાં વિશ્લેષણ માગે છે. કેમકે, ઓછામાં ઓછું, ગાંધીજીના જીવનની નીચેની ઘટનાઓ અને રચનાઓમાં તેમનું ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાન અંગેનું શોધપૂર્ણ ચિંતન અને સ્પષ્ટ પ્રત્યક્ષ અમલીકરણ મળે છે :

(૧) વિદેશમાં અધ્યયનકાળ દરમ્યાન થયેલું તેમનું ચિંતન અને મુંબઈમાં શ્રીમદ્ રાજચંદ્રનું પ્રથમ મિલન.

(૨) વિદેશ-આફ્રિકામાં કાર્યકાળ દરમ્યાન અન્ય ધર્મો સાથેના તેમના સંપર્ક અને હિંદુધર્મ-વિષયક સંદેહ અને સાગરમંથનમાંથી, અધ્યયન-સ્વચિંતન અને ગુરુગમ-વત્

માર્ગદર્શનમાંથી તેમને લાઘેલું અમૃત-દર્શન (શુદ્ધ બુદ્ધ ચૈતન્યધન, સ્વયં જ્યોતિ-સુખધામ; બીજું કહીએ કેટલું ? કર વિચાર તો પામ'ના 'આત્મ-સિદ્ધિ' વર્ણિત તત્ત્વ-ન્યાયે).

(૩) ગાંધીજીના આ અમૃતોપલબ્ધિકાળના પ્રાથમિક આધારો તેમના પોતાના ભગવદ્ગીતા જેવા અધ્યયનો ઉપરાંત શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી દ્વારા મુંબઈથી પ્રેરિત, તેમની જ મૂળ હિંદુધર્મની ભૂમિકાના યોગવસિષ્ઠ મહારામાયણ, પંચદર્શી, મણિરત્નમાળા, શ્રીમદ્ ભાગવત આદિ ગ્રંથો (જેમાં પણ શ્રીમદ્ના પોતાના જૈનધર્મનો કોઈ ગ્રંથ ન હતો એ શ્રીમદ્ની ધર્મોદારતા માટે નોંધણીય છે, જેનું પછીથી વિનોબાજી જેવાએ શ્રીમદ્ પ્રત્યે અંજલિ-અનુમોદન કર્યું છે!) અને શ્રીમદ્ના અતિ મહત્ત્વના પત્રોત્તરો હતા. તેમાં ગાંધીજીના પ્રથમ વિસ્તૃત જિજ્ઞાસા-પત્ર દ્વારા ૨૭ ઊંડા મંથન-ચિંતનભર્યા પ્રશ્નો અને તેના તેવા જ ઊંડાણભર્યા, નિરાગ્રહ તટસ્થભર્યા શ્રીમદ્જીનાં વિશદ પ્રત્યુત્તરો અધ્યયનયોગ્ય છે. ૨૦-૧૦-૧૮૮૪ના રોજ લખાયેલ આ વિસ્તૃત પત્રોત્તર પછી બીજા પણ બે પત્રોત્તરો અગત્યના છે. (આ સર્વ 'મહાત્મા ગાંધીજી અને શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર વચ્ચેનો પત્રવ્યવહાર' શીર્ષકથી શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર જ્ઞાન પ્રચારક ટ્રસ્ટ અમદાવાદ, શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર આશ્રમ, અગાસ, ઈ. દ્વારા પ્રકાશિત થયેલ છે.) 'અયાતો બ્રહ્મજિજ્ઞાસા' ભરેલા ગાંધીજીના આ ચિંતન-મંથન- અમૃતોપલબ્ધિકાળનું અવશ્ય મહત્ત્વ છે. તેમની ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાનના વિચારોની પકડ માટે.

(૪) સમગ્ર ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાનના ષડ્દર્શનો સમેતના નિષ્કર્ષ અને આત્મજ્ઞાનના સર્વોચ્ચ સુવર્ણ શિખર એવા શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર રચિત, વિશ્વના દર્શનોમાં સ્થાન પ્રાપ્ત કરનાર ગ્રંથ 'આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર'ના ગહન અધ્યયન બાદ તેનો સ્વયં ગાંધીજીએ પોતે કરેલો ગુજરાતીમાંથી અંગ્રેજી અનુવાદ, જે પછીથી લંડનમાં બસમાં ખોવાઈ ગયેલો !

(૫) 'સત્યના પ્રયોગો-આત્મકથા' 'ગાંધીજીનું ધર્મદર્શન' સર્વોદય, મંગળ પ્રભાત, ગીતાનો અનાસક્તિયોગ, મેરા ધર્મ, દક્ષિણ આફ્રિકાના સત્યાગ્રહનો ઇતિહાસ, હિંદ સ્વરાજ, નિસર્ગોપચાર, આરોગ્યની ચાવી, ગાંધીજીનું ધર્મમંથન, ગાંધીજીનું શિક્ષણદર્શન, શિક્ષણ વિચાર, ઇત્યાદિમાં દેખાતું જીવનના અનેકવિધ સમગ્ર પાસાંઓને આવરી લેતું એક સંપૂર્ણ નવીન જીવન દર્શન 'નવજીવન', 'હરિજનબંધુ', Young India ઈ. પત્રોમાંના તેમના લેખો.

(૬) દક્ષિણ આફ્રિકાના ફિનિક્સ આશ્રમ-સ્થાપન બાદ ભારતમાં આવીને ૧૯૧૬માં અમદાવાદ સાબરમતી આશ્રમની અને વર્ધા-સેવાગ્રામ આશ્રમની સ્થાપના દ્વારા, ભારતીય પરંપરાઓના જ મહાવ્રતોના નૂતન રૂપે ૧૧ એકાદશ વ્રતોની સાધના. તે આધારે ગાંધીજીએ સ્વયં જીવેલું પોતાનું જાહેર જીવન-લોકજીવન !

(૭) વિવિધ સત્યાગ્રહોમાં ચંપારણ અને દાંડીયાત્રાઓમાં-સત્ય અને અહિંસાની નિષ્ઠાપૂર્વકની સાધન-સામગ્રી સાથે અભૂતપૂર્વ 'અહિંસક યુદ્ધ', દુશ્મન પ્રત્યે પણ દ્વેષ રાખ્યા વિનાનું સ્વમાન, સ્વાતંત્ર્ય અને સ્વાધિકાર માટેનું પ્રેમયુદ્ધ, જે ભારતીય સંસ્કૃતિના પ્રાક્ આદિકાળના બાહુબળી-ભરત વચ્ચેના અહિંસક યુદ્ધ પછી

યુગો અને શતાબ્દિઓ પછી પણ ક્યાંય જોવા મળતું નથી!

‘વણભાલાં વણબરછી, વણ તલવાર વણ તોપ!

તારું કટક કાળો કોપ, વણ હથિયારે વાણિયા!’

(શ્રી મેઘાણી)

ગાંધી તેરા નામ મૈને દૂર દૂર સુના,

દુનિયા ડોલ ડોલ ઊઠી...

(શ્રી દુખાયલજી)

–આવી તો કંઈ કંઈ બિરદાવલીઓ, પ્રશસ્તિઓ ગાંધીજીની કેટકેટલા કવિઓએ લખી અને ગાઈ!!

શ્રી કૃષ્ણની ગીતાનો ‘અનાસક્તિયોગ’ તો તેમણે અપનાવી લીધો, પરંતુ હિંસક શસ્ત્રાસ્ત્ર પ્રતિકાર તેમણે વિવેકથી અપનાવ્યો નહીં, એ તેમની ‘અહિંસક યુદ્ધ શોધ’ની કેટલી બધી મોટી મૌલિક અને આગવી ઉપલબ્ધિ છે!!

તેમના માર્ગદર્શક શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીએ વ્યવહાર શુદ્ધિ અને દયા-અહિંસાની પોતાના વ્યાપાર-ધર્મમાં અણીશુદ્ધ અનુપાલના કરી બતાવી અને અહિંસક મહાસૈનિક ગાંધીજીએ તેની પોતાના રાષ્ટ્રધર્મ-સત્યાગ્રહધર્મ-સેવાધર્મમાં, ધર્મક્ષેત્રે કુરુક્ષેત્રે! ઉપવાસોનું નવું અર્થતંત્ર શસ્ત્ર!

(૮) શાંતિનિકેતનમાં ગુરુદેવ રવિન્દ્રનાથનું મિલન, અન્યોન્યનું ‘ગુરુદેવ’ અને ‘મહાત્મા’ રૂપે અનુમોદન અને પ્રેરણાપાન.

(૯) આઝાદીના લોહિયાળ ભાગલા પછી, ભાંગેલ હૃદયે અને ‘એકલા’ જ નોઆખલી જેવા દુર્ગમ સ્થળોની શાંતિયાત્રા જેને ગુરુદેવ રવીન્દ્રનાથના ‘એકલો જાને રે!’ અને કવિશ્રી ઉમાશંકર જોશીના ‘નોઆખલીનો યાત્રી’ જેવા અનેક આર્ષ-કવિઓમાં વ્યક્ત કરાઈ! પંડિતશ્રી સુખલાલજીએ પણ, અહીં આગળ ટાંકીશું તેમ, નોઆખલી, કલકત્તા આદિની આગો વચ્ચેની તેમની યાત્રાઓ બિરદાવી.

(૧૦) ‘ગાંધીજીનો જીવનધર્મ’ જેવા પ્રજ્ઞાયક્ષુ ડૉ. પંડિતશ્રી સુખલાલજી જેવા દર્શનિકોના ગાંધીજીની ભારતીય તત્ત્વ સાધનાને આચરી બતાવતી સિદ્ધિને અંજલિ આપતાં અનેક લેખો, લખાણો અને ‘શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર અને ગાંધીજી’ જેવા અનેક પુસ્તકો જેમાં ‘ગાંધી : જોયા-જાણ્યા’ (કાન્તિ શાહ), ‘મારું જીવન એ જ મારી વાણી’ (નારાયણ દેસાઈ) વિનોબાજીના અનેક પ્રવચનો-લેખો અને વિદેશી લેખકોના પુસ્તકો પણ સમાવિષ્ટ છે.

(૧૧) વિદેશના ‘ભવિષ્યની’ પ્રજા આવો સંદેહ કરશે કે વીસમી સદીમાં આવા હાડ-માંસનો પુરુષ આ ઘરતી પર વિચર્યો હશે કે કેમ? ભાવિ પેઢીઓના માન્યામાં પણ ભાગ્યે જ આવશે કે, એમના જેવા હાડમાંસના માનવીએ આ ઘરણી પર કદાચ પગલાં માંડ્યા હતાં!’ જેવા વૈજ્ઞાનિક આલ્બર્ટ આઈન્સ્ટાઈન અને ચિંતક લેખકો બટ્ટાન્ડ રસેલ, બર્નાર્ડ શો, ઈ.થી માંડીને એરિક ફ્રોમ જેવાની ગાંધી અંજલિઓ.

ઉપર્યુક્ત મનિષીઓ-ચિંતકોના કથનો, વચનો, તારણો, ઘટનાઓ, ક્ષુબ્ધ વર્તમાન વિશ્વની ગતિવિધિઓ અને ગાંધીજીની સ્વયંની જીવન સાધના-સારા સંસાર સામેની ખુલ્લી ‘જીવન સાધના’ના સર્વ સંદર્ભોમાં સમગ્રતાથી વિચારીએ તો આપણને

શું દેખાય છે?

એ જ ને કે, આમ ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાનને માત્ર જાણ્યું જ નહીં, ‘ઈશાવાસ્ય ઉપનિષદ્’માં તેમણે જ નવાજેલા જીવન આદર્શ મુજબ ગાંધીજીએ પોતે ‘જીવી પણ જાણ્યું’ અને તદ્દનુસાર સારા યુગને જીવાડી, શીખવાડી પણ જાણ્યું! એટલું જ નહીં, માત્ર જીવી-જીવાડીને જ નહીં, પોતાના અપ્રતિમ બલિદાનમય જીવનોત્સર્ગ દ્વારા, એ જ ધર્મસમન્વયના જાણે દૃષ્ટાંતરૂપે, મરીને ય તે સિદ્ધ કરી બતાવ્યું!! તેમણે વિશ્વ વિચારોને આવવા દેવાના ભારતીય સંસ્કૃતિના ઉદાર દ્વારોને ખુલ્લા રાખ્યા અને છતાં ભારતની ધરતી પર રહ્યા.

દેહથી મર્યા છતાં પોતાના એ તત્ત્વ-વિચાર દ્વારા જીવતા રહ્યા. તેમના એ ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાન-આધારિત, ત્યાગના, સંયમના, સત્ય-અહિંસાના, સર્વધર્મ સમન્વયના જીવન દર્શનને તેમના ‘આધ્યાત્મિક વારસદારો’ જેવા વિનોબાજી-જયપ્રકાશજી જેવા અનેકોએ સર્વોદય, ભૂદાન, ગ્રામદાન, ગ્રામરાજ્ય, રામરાજ્ય, સંપૂર્ણ કાન્તિ, શાંતિસેનાદિ અભિગમો, અભિયાનો, આંદોલનો દ્વારા વિકસિત કર્યું. (એ તદ્દન જૂદી અને વિપરિત વિડંબનાની વ્યથા-કથા છે કે ગાંધીજીના નામને દૂષિત-પ્રદૂષિત કરી રહેલા અને તેમના ‘ધરાર વારસદાર’ બની બેઠેલા રાજકારણી વારસદારો તેમના જ જીવનાદર્શોથી ઊલટી જ દિશામાં જઈ તેમની અને અગણિત શહીદોની શહાદતને છેલ્લે આપી ચૂક્યા અને આપી રહ્યા છે! જો આ છેલ્લે, આ વિશ્વાસઘાત, ગાંધીજી સાથે કર્યાની વાત સત્ય ન હોય તો ગાંધીજીના આ દેશને તેમણે આવો ન કરી મેલ્યો હોત!! ગાંધી વિચાર વિરુદ્ધની જ આ દેશના રાજકારણીઓની કેવી કેવી વિદેશી હવાની પંચવર્ષીય યોજનાઓ ‘યથા રાજા તથા પ્રજા’ના-ન્યાયતંત્ર સુધી પણ પહોંચેલા, ભીષણ ભ્રષ્ટાચારો, આઝાદી પછી વણબદલાએલી ચારિત્ર્યશૂન્ય શિક્ષણપ્રથાના તંત્રો; દેશના પશુધનને હડપી જતાં જંગી રાક્ષસી કતલખાનાઓ અને માંસાહાર પ્રચારો, અનાજ, ખેતી, ફળ અને સ્થળ-વાયુને જ નહીં, જળને-જીવનના આધારને-પણ દૂષિત અને દુર્લભ કરી દેતી સોફ્ટ-ડ્રિંક્સ અને મિનરલ વોટર્સની નોબત લાવતી આ યોજનાઓ, સાવ સસ્તા અને સરળ એવા ગાંધીજીના નિસર્ગોપચારને સ્થાને અતિ હિંસક, અતિ ખર્ચાળ, અતિ ખતરનાક અલોપથી; બાળકોનેય ફરજિયાત કામ-વ્યાપાર, સેંક્સ-વ્યભિચાર ભણી ધકેલતા બેરોકટોક, વણનિયંત્રિત એવા બિભત્સ ટી.વી. સિનેમાની બિછાવેલી જાળના નેટવર્કો; ‘સર્વધર્મ’ના વિકૃત અંચળા હેઠળ એક બે ધર્મોને ખુશ કરવાની વોટ-બેન્કો, ચૂંટણી પ્રથામાંની ગેરરીતિઓ અને સંવિધાન તેમજ કાનૂનની છટકબારીઓ; એકબાજુ મલ્ટીનેશનલ કંપનીઓ વધતી જતી ને થોડાને ધનસમૃદ્ધ બનાવતી બોલબાલાઓ અને બીજી તરફથી ખતરનાક ગરીબી અને અસહ્ય મોંઘવારીમાં રહેંસાતો-પીસાતો વિશાળ જનસમાજ, અને બાપુનો ‘દરિદ્રનારાયણ’, ભાંગી નંખાયેલા ગામડાઓ, ગ્રામોદ્યોગો, ગ્રામધંધાઓ અને રાક્ષસી હદે વિસ્તરતા અને મ્હોં ફાડીને ભરખી જતાં મહાનગરો; હિંસાના તાંડવો અને આતંકવાદને ડામવામાં નિષ્ફળ-સરકારી તંત્રો; આ સારું યે ઊલટી ગંગાનું સ્વરૂપ શું સૂચવે છે? ગાંધી ક્યાં, ગાંધીનું સર્વકલ્યાણકર અહિંસક, સર્વોદયી જીવનદર્શન ક્યાં,

તેમના જીવન ધર્મનું તત્ત્વજ્ઞાન ક્યાં ને આ સર્વ ક્યાં ?

અને આ છતાં યે, ભલે લઘુમતીમાં પણ, ગાંધીએ ઊભી કરેલી અને પાછળ મૂકેલી અપરંપાર ચિંતકો, સાધકો, કાર્યકર્તાઓ, કવિમનીષિઓની ફોજ આજે પણ ચુપચાપ, એકલખૂણાઓમાં કાર્યરત છે અને અંધકાર વચ્ચે ભાવિની આશાનું કિરણ બનેલ છે.

ગાંધીજીની આ અહિંસક ફોજના ગાંધીયુગીન પુરોગામીઓ, સત્યાગ્રહીઓ, કાર્યકર્તાઓ, સાધકો, ચિંતકોમાંથી થોડાનું પાવનસ્મરણ કરીને આ ચિંતનપત્રનું અહીં સમાપન કરીશું. ભારતના ભવ્ય લોકસાગરના થોડા-શા મહામૂલા મોતીઓનું સર્જન, શોધન, નિર્માણ એ ગાંધીજીના વિરાટ જીવનદર્શનનું કેટલું મોટું પ્રદાન છે ! તેઓ પોતાના આ જીવંત, સદા ધબકતા ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાનભર્યા જીન દર્શનને, તેમના કેટકેટલા સુયોગ્ય ઉત્તરાધિકારી રત્નપુરુષો જગતને આપવા દ્વારા, પ્રસારિત કરી ગયા છે. તે તો જુઓ ! કેટકેટલા ક્ષેત્રોના, કેટકેટલા નાના-મોટા જીવનસમર્પિતો !! પારંપારિક અર્થમાં ‘પ્રત્યક્ષ દીક્ષા’ આપ્યા વિના પોતાના પ્રભાવમાં સહજ, સ્વયં જ પ્રભાવિત ને પ્રત્યક્ષ-પરોક્ષપણે તૈયાર થયેલા આ કેટકેટલા ધન્યાત્માઓ !!! વિનોબાજી-જયપ્રકાશજી ઉપરાંતના આ રહ્યાં થોડા :

પ્રભાવતીદેવી, સરોજિની નાયડુ, મીરાબેન, સરદાર વલ્લભભાઈ, વિજયાલક્ષ્મી પંડિત, જવાહરલાલ નહેરુ, જમનાલાલ બજાજ, રવિશંકર મહારાજ ને વિષ્ણુભાઈ, બબલભાઈ મહેતા, બાળકોબાજી-શિવાજી ભાવે, મહાદેવભાઈ, પ્યારેલાલજી, કેદારનાથજી, મશરૂવાળા, કાકા કાલેલકર, આચાર્ય કૃપલાણી, મામાસાહેબ ફડકે, સુરેન્દ્રજી, સ્વામી આનંદ, ધર્માનંદ કોસમ્બી, મુનિ જિનવિજયજી, પંડિત સુખલાલજી, પંડિત બેચરદાસજી, પુરુષોત્તમદાસ ટંડન, કૃષ્ણદાસ જાજુજી, ઠક્કરબાપા, કુમારપ્પા, આર્યનાયકમ્, સંતશ્રી મોટા, ગુરુદયાલ મલ્લિકજી, સિદ્ધરાજ ઢઢઢા, મુનિશ્રી સંતબાલજી, મુનિશ્રી નાનચંદજી ‘સંતશિષ્ય’, દાદા ધર્માધિકારી, વિમલા ઠકાર, નિર્મલા દેશપાંડે, વલ્લભસ્વામી, ગોપબંધુ અને મનમોહન ચૌધરી, ધીરેન્દ્ર મજુમદાર, પરીક્ષિતલાલ મજુમદાર, ગણેશ માવણંકર અને પુરુષોત્તમ માવણંકર, નારાયણ ખરે, છગનભાઈ જોશી, નટવરકાકા, નરહરિ પરીખ અને મોહન પરીખ, ઈમામ સાહેબ, તરુણ ગાંધી, કનુ ગાંધી, પુરુષોત્તમ ગાંધી, નારાયણ ગાંધી, દેવદાસ ગાંધી, મોરારજી દેસાઈ, મણિભાઈ દેસાઈ, મગનભાઈ દેસાઈ, ધીરુભાઈ દેસાઈ, પ્રભુદાસ પટવારી, હરજીવનદાસ કોટક, મૂળશંકર ભટ્ટ, નાનાભાઈ ભટ્ટ, મનુભાઈ પંચોળી ‘દર્શક’, ઊમાશંકર જોશી, સુન્દરમ્, સ્નેહરશ્મિ, ઝવેરચંદ મેઘાણી, દુલા કાગ, હંસરાજ યુદ્ધકવિ, દુઃખાચલજી, રામધારી સિંહ દિનકર, મૈથિલીશરણ અને સિયારામશરણ ગુપ્ત, મુન્શી પ્રેમચંદ, સુમિત્રાનંદન પંત, સુબ્રહ્મણ્યમ્ ભારતી, ઈકબાલ, વજુભાઈ શાહ, ડૉ. દ્વારકાદાસ જોષી, જુગતરામ દવે, પ્રબોધ ચોકસી, ડૉ. વસંત પરીખ, હરીવલ્લભ પરીખ, પરમાનંદ કાપડિયા, સૂર્યકાંત પરીખ, કિસન ત્રિવેદી, અમૃત મોદી, મનુ પંડિત, કાન્તિ શાહ, મ. જો પટેલ, ચુનીભાઈ વૈદ્ય, ડૉ. રાજીવ દીક્ષિત અને ‘ગાંધીકથા’ દ્વારા ગાંધીને સદા જીવતા રાખી આજે નૂતન પેઢી સુધી હાડોહાડ

પહોંચાડનારા નારાયણ દેસાઈ !

ગાંધીજીના ભારતીય તત્ત્વદર્શનથી નિષ્પન્ન અનેકમાંના થોડા એવા આ મૌક્તિક રત્નો ! આ સર્વ ઉપર અને સર્વ દ્વારા સારા યે યુગ ઉપર પોતાના તત્ત્વજ્ઞાનમય પ્રત્યક્ષ જીવનનો કેવો અભિટ-પ્રભાવ પાથર્યો યુગપુરુષ ગાંધીજીએ ! આ વિશાળ ગાંધી-રત્ન સંપદામાંથી આજે સદેહે શેષ રહેલાઓ પાસે ગાંધીવિચારનું માર્ગદર્શન લેવા જવાનું આપણા રાજનેતાઓને સૂઝે છે ખરું ?

આટલા વિરાટ પ્રભાવનું કારણ શું ? રહસ્ય શું ?

કારણ અને રહસ્ય ગાંધીજીનો જીવતો-જાગતો-પ્રત્યક્ષ ધબકતો જીવનધર્મ !

‘તૂ કહતા કાગઝ કી લેખી, મੈં કહતા આંખન કી દેખી’વાળી સંત કબીરની ઉક્તિને સિદ્ધ કરતું એવું-‘પોથીમાં નહીં, ‘પ્રયોગ’માં મૂકાયેલ તેમનું તત્ત્વજ્ઞાન, તેમનું અધ્યાત્મ !!

નથી લાગતું કે યુગોથી, સદીઓથી ભારતનું અધ્યાત્મ-ભારતનું તત્ત્વજ્ઞાન પ્રાયઃ ‘વાતોનું જ અધ્યાત્મ’ ને ‘વાતોનું જ તત્ત્વજ્ઞાન’ બની ગયું હોય ? પોતાના આંતરિક અનુભવ સાથે, જીવાઈ રહેલા જીવન સાથે જાણે એનો કોઈ સંબંધ જ ન રહ્યો હોય ? વિવેકાનંદે જેને ‘ચોકાનો ધર્મ’ કરી પડકાર્યો તે ધર્મ અને વ્યવહારના જૂદા જૂદા ‘કમ્પાર્ટમેન્ટ’ પડી ગયા હોય ? જાણે પ્રત્યક્ષ જીવન સાથે આ ‘વાતોના અધ્યાત્મ’નો કોઈ અનુબંધ-સંબંધ જ નહીં ! રાજસ્થાનીમાં એક હસવા જેવી મર્મભરેલી કહેવત છે કે-જે આપણી ‘વાતોનાં વડા’ વાળી કહેતી યાદ અપાવે છે:-

‘બાતાં પાપડ, બાતાં વડી; બાતાં રી વહુ ગધેડે ચડી !’

આ વાતોના અધ્યાત્મને, વાતોના તત્ત્વજ્ઞાનને નવું દર્શન, નવું જીવન, મડદામાં પ્રાણ ફૂંકતું જીવન ગાંધીજીએ આપ્યું એ એમનું કોઈ નાનુંસૂનું પ્રદાન છે ભારતીય સંસ્કૃતિને ? તે જ રીતે ‘અહિંસક યુદ્ધ’ને સફળ કરી બતાવ્યું એ તો સારાયે વિશ્વની માનવ સંસ્કૃતિને તેમનું મૌલિક ને અસામાન્ય પ્રદાન નથી ? આ બધાનું સંપૂર્ણ, સમુચિત ને વાસ્તવિક મૂલ્યાંકન થવું તો હજી શેષ છે. આપણે કદરહીન અને સુપ્ત શા સમકાલીનો નહીં ? ભવિષ્યનો સજગ ઇતિહાસકાર એ કરવાનો છે અને કરવાનો છે-ત્રસ્ત, અશાંત, શાંતિ તૃષાતુર ભાવિ વિશ્વસમાજ !

અંતમાં, પૂર્વસંદર્ભ પર આવીને કહેવાનું કે ગાંધીજી કે શ્રી અરવિંદની અથવા તેમનાં દર્શનોની તુલના નથી કરવી. એ સૌ પોતપોતાના સ્થાને છે. ‘ભૂ. પૂ.’ માં શ્રી અભિપ્રેતે પોતાના આ લેખના પ્રારંભથી લખ્યું છે તેમ આ બંને દર્શનોનો સમન્વય કરી શકાય. પરંતુ અહીં મૂળ વાત છે ગાંધીજીને-ગાંધીજીના આવા મૌલિક ને અપૂર્વ દર્શનને સમજવા ને મૂલવવામાં શ્રી અરવિંદની થઈ રહેલી ભૂલની. એ સાપેક્ષ, સમગ્ર, સર્વાંગી, સર્વદૃષ્ટિપૂર્ણ પરિપ્રેક્ષ્ય (in integrated perspective)માં થવી જરૂરી છે, જે સમુદાર અને અનેક નયો-દૃષ્ટિઓથી શોધતા સ્યાદવાદ-અનેકાંતવાદ દ્વારા સંભવ છે.

અને આ લખતાં કહેવું પ્રાપ્ત થાય છે કે, પ્રસ્તુત પંક્તિલેખકનો માત્ર જેન દર્શન-રાજચંદ્ર દર્શન કે ગાંધીદર્શનનો જ થોડો-શો

અભ્યાસ નહીં, શ્રી અરવિંદ દર્શનનો પણ કિંચિત્ અભ્યાસ થયો છે. પંડિતશ્રી સુખલાલજી અને પ્રોફેસર આથવલેની સંયુક્ત બેઠકોમાં અમદાવાદમાં અનેક દિવસો ને મહિનાઓ સુધી બેસીને શ્રી અરવિંદના સુદીર્ઘ ચિંતન- વાક્યો ભરેલા 'THE LIFE DIVINE' ગ્રંથનો, શ્રી અરવિંદ આશ્રમ પૌંડીચેરી પર અનેકવાર જઈને શ્રી અંબુભાઈ પુરાણી અને શ્રી સુંદરમ્ સાથે પ્રત્યક્ષ ચર્ચા-વિચારણાઓ, પત્રવ્યવહારો અને તેમના 'SAVITRI' તેમજ 'THE HUMAN CYCLE' (આધ્યાત્મિક સમાજ) જેવા પુસ્તકો પરનાં પ્રવચનો-આ બધાનું શ્રવણ-મનન થયું છે. 'Letters of Shri Aurobindo' વગેરે પણ વાંચવાનું -સમજવાનું બન્યું છે. આવી સ્વયંની જિજ્ઞાસાની ભૂમિકાને કારણે અહીં શ્રી અરવિંદ પ્રત્યે પણ સદ્ભાવપૂર્વક, માત્ર ગાંધીજીને સમજવામાં થતી તેમની ભૂલ દેખાતા આ ચિંતન-પ્રશ્નો અને વિધાનો સુજ્ઞ, પ્રબુદ્ધ ચિંતકો અને દૃષ્ટાઓ સમક્ષ મૂકી રહ્યો છું. આશા છે એ સર્વ આ વિષય પર વિશેષ પ્રકાશ પાડશે, આવી આશા સાથે ગાંધીજી વિષેના શ્રી ઝવેરચંદ મેઘાણી અને શ્રી દુલકાગના મર્મભર્યા કાવ્યોદ્ગારો અને પંડિતશ્રી સુખલાલજીના ગહન અધ્યયનભર્યા થોડા તારણરૂપ શબ્દો, વગેરે વ્યક્ત કરીને આ ચિંતનનું, અહીં પૂરતું, સમાપન કરું છું.

શ્રી મેઘાણીનાં, બાલ્યકાળથી સ્વયં સુણેલાં, ઝીલેલાં એવા અનેક ગાંધી-કાવ્યો-ગીતોમાંથી આ એકાદ પ્રાસંગિક છે :

‘સો સો વાતુંનો જાણનારો, ગાંધીડો મારો;

ઝાઝી વાતુંનો જાણનારો...’

અને લોકકવિ ભક્તશ્રી દુલાભાયા ‘કાગ’નું આ આ આર્ષદૃષ્ટિનું નૂતન ગાંધીદર્શનનું ગાંધીજી પ્રત્યેનું અંજલિ ગીત પણ તેવું જ પ્રાસંગિક જણાશે :

‘નવાં પુરાણ લખાશે જોગીડાં ! તારાં, નવાં પુરાણ રચાશે,

હાટે ને વાટે વંચાશે, ગાંધીડા ! તારાં નવાં પુરાણ રચાશે..

ઊંચા ખોરડાં નીચા નમશે, ને ઝૂપડાં ઊંચા થાશે,

ઓલ્યાં ઘટશે, ને ઓલ્યાં વધશે તે દિ’, દુનિયા સ્વર્ગ દેખાશે-
ગાંધીડા ! તારાં...

પશુ પંખી ને માનવ જે દિ’ હળી મળીને ખાશે,

ભેંશ ને બકરાં તજી ભવાની (કાળકા) જે દિ’ છાશ ને રોટલા
ખાશે-

ગાંધીડા ! તારાં નવાં પુરાણ રચાશે..

આ સ્વયંસ્પષ્ટ ગીત પંક્તિઓની સાથે જ પંડિતશ્રી સુખલાલજી જેવા અંતર્દષ્ટાના ગાંધીજીના જીવનધર્મ દર્શન વિષયક નિમ્ન તારણમાં તો સ્વયંથી અરવિંદના જ સંન્યાસ-વિહીન કર્મયોગ-પૂર્ણયોગના દર્શનનો Life Negation વિનાનો, સમન્વય કરી શકાય છે :

‘...ગાંધીજીનો અહિંસાધર્મ આત્મલક્ષી અને સમાજલક્ષી હોઈ તેમાં દુન્યવી નિવૃત્તિનો આગ્રહ સંભવી જ શકતો નથી. સમાજના પ્રેય અને શ્રેય અર્થે અનેકવિધ પ્રવૃત્તિઓ ચલાવવી-એ વિશાળ ભાવના જ તેમને અનેક પ્રકારના પરસ્પર વિરોધી તેવાં વિધાનો કરવા પ્રેરે છે. જો કે વસ્તુતઃ તે અવિરોધી જ ગણી શકાય. ગાંધીજીએ જૈન પરંપરાને માન્ય એવી નિવૃત્તિપક્ષી દેખાતી અહિંસા અપનાવી

છે ખરી, પણ તેમણે પોતાના સર્વ કલ્યાણકારી સામાજિક ધ્યેયની સિદ્ધિ અર્થે તે અહિંસાના અર્થનો એટલો બધો વિસ્તાર કર્યો છે કે આજની સ્થિતિમાં ગાંધીજીનો અહિંસા ધર્મ એ એક પોતાનો જ અહિંસા ધર્મ બની ગયો છે. એ જ રીતે આ દેશ અને પરદેશની અનેક અહિંસા વિષયક માન્યતાઓને તેમણે પોતાના લક્ષની સિદ્ધિને અનુકૂળ થાય એવી રીતે જીવનમાં વણી છે અને તે જ તેમનો સ્વતંત્ર ધર્મ બની તેમની અનેકમુખી પ્રવૃત્તિઓના દ્વાર ખુલ્લાં કરે છે. આ દૃષ્ટિએ વિચારતાં એમ કહેવું જ પડે કે ગાંધીજીના જીવનમાં જૈન ધર્મ એના મૂળ અર્થ કે પારિભાષિક અર્થમાં નથી જ. એ રીતે એમ પણ કહી શકાય કે તેમના જીવનમાં બૌદ્ધ કે બીજા કોઈ ધર્મો તેના સાંપ્રદાયિક અર્થમાં નથી જ એ છતાં તેમના જીવનમાં જે જાતનો ધર્મ સક્રિયપણે કામ કરી રહ્યો છે તેમાં બધા જ સાંપ્રદાયિક ધર્મોનો યોગ્ય રીતે સમન્વય છે.’

ગાંધીજી વિષેના આ તારણના શબ્દો કોઈ સામાન્ય અભ્યાસીના નથી, પરંતુ જેમની જિહ્વાએ છેલ્લા ૨૫૦૦ વર્ષોનો ઇતિહાસ અને ભારતના સર્વ દર્શનો કંઠસ્થ હતા એવા અદ્ભુત પ્રજ્ઞાસ્મૃતિવાન અને ભારતના રાષ્ટ્રપતિ ને વર્તમાન દાર્શનિક ડૉ. સર્વપલ્લી રાધાકૃષ્ણન્ દ્વારા પણ સન્માનિત એક એવા વિરલ પ્રજ્ઞાપુરુષના છે, કે જેમણે પોતાના જીવનકાળમાં પ્રત્યક્ષપણે નિકટ રહીને ગાંધીજીને ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાનના નવીનરૂપમાં જોયા છે !

આવા પ્રજ્ઞાત્માએ, પોતાના અંતર્યક્ષુ દ્વારા ગાંધીજીનું કેવું સુંદર, ચિંતનીય અને સદાસ્મરણીય દર્શન પોતાની રસમય કાવ્યાત્મક શૈલીમાં કરાવ્યું છે તે દર્શનીય છે :

‘જો કોઈ પણ સાધક માનવજીવનના વિધવિધ ક્ષેત્રોમાં નિત્યનવા ઊભા થતા કોયડાઓનો ઉકેલ ધાર્મિક દૃષ્ટિથી કરવા ઈચ્છે તો તે સહેલાઈથી ગાંધીજીના જીવનધર્મની દિશા જાણી શકે. તેથી જ હું માનું છું કે ગાંધીજીનો જીવનધર્મ જીવંત અને નવીન છે. નવીન એટલે તે જૂના ઉપર અભૂતપૂર્વ મહેલ છે. એ જ કાગળ, એ જ પીંછી અને એ જ રંગ છતાં તે અદૃષ્ટપૂર્વ ચિત્ર છે. સારેગમના એ જ સ્વરોનું અભૂતપૂર્વ સંગીત છે. અંગો કે અવયવો એ જ છતાં એ અપૂર્વ તાંડવ અને અલૌકિક નૃત્ય છે; કારણ કે ગાંધીજીની દૃષ્ટિમાં આ લોક અને પરલોક વચ્ચેની ભેદરેખા ભૂંસાઈ ગઈ છે. તેમને મનુષ્ય જીવનરૂપ કે બળતી મિથિલાની અંદર જ રહી તેની આગ શમાવવાના પ્રયત્નમાં જ પારલૌકિક નરકચંત્રણા નિવારવાનો સંતોષ છે, અને: માનવજીવનમાં જ સ્વર્ગ કે મોક્ષની શક્યતા સિદ્ધ કરવાની તાલાવેલી છે.’

(-‘ગાંધીજીનો જીવનધર્મ’ લેખ: અર્ધ્ય: ‘દર્શન અને ચિંતન:’ પૃ. ૧૮, ૧૯).

ગાંધીજીના આ ‘જૂના ઉપર ઊભા થયેલા અભૂતપૂર્વ નવીન મહેલ’માં વસ્યું છે તેમનું જીવંત ધર્મદર્શન, ભારતભૂમિમાં જ ઊગેલું તત્ત્વજ્ઞાન ને અધ્યાત્મ. એના બે પાયારૂપ તત્ત્વો હતા મહાકરુણા અને ઋતંભરા પ્રજ્ઞા-’

‘જે મહાકરુણા અને ઋતંભરા પ્રજ્ઞા થોડા વખત પહેલાં એક મર્યાદિત દેહની વાટે કામ કરી રહી હતી, તે કરુણા અને પ્રજ્ઞા પોતાને અવલંબન આપનાર કૃશ કાયનો અંત થતાં માનવતાના મહાદેવમાં

સમાઈ ગઈ, -તેમાં વસતા અંતરાત્માના શુદ્ધ તત્ત્વોને સ્પર્શી તે પોતાનું કામ સદા અનંતમુખે જારી રાખશે એમાં શંકા નથી.’

(ગાંધીજીના પ્રબુદ્ધ થયા પછી લખાયેલ-‘કરુણા અને પ્રજ્ઞામૂર્તિનું મહાપ્રસ્થાન’ લેખ: ‘દર્શન-ચિંતન’ પૃ. ૫૬).

‘મહાકરુણાનો વિયોગ પડ્યો છે. બાપુજીની કરુણા કોઈ પણ સંત કે મહંતની કરુણા કરતાં નોખા જ પ્રકારની હતી. ત્રિવિધ દુઃખના તાપથી તપી રહેલ માનવતાને શાન્તિ આપવાની તેમની ધગશ અને તેમના પ્રયત્નોએ પણ જગતે આજ સુધી નહીં જોયેલ એવી જ વસ્તુ છે. અને બાપુજીનો દુઃખની મહાહોળી ઠારવાનો પ્રયત્ન પણ કેવો અદ્ભુત? નોઆખલીમાં વર્તેલ કાળાં કેરના અગ્નિને તેઓની કરુણા એક રીતે ઠારે, તો કલકત્તામાં વર્તેલ હત્યાકાંડને બીજી રીતે. બિહારમાં સળગેલી હોળીને એક રીતે શમાવે તો દિલ્હીના મહાદાવાનળને બીજી રીતે...આવું મહાકરુણાનું વિરાટ દૃશ્ય શું જગતે કદી જોયું હતું?’

(‘દર્શન અને ચિંતન’ પૃ. ૭-૮)

હકીકતમાં ગાંધીજીએ ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાનને ભૂત-વર્તમાનની સઘળી વિશ્વવિભૂતિમાંથી સર્વથા વેગળીને મૌલિક રીતે પ્રત્યક્ષ જાણ્યું, જીવ્યું, પચાવ્યું ને પ્રસરાવ્યું!

બાપુજીની કરુણા અને તેમની પ્રજ્ઞા વિશ્વની વર્તમાન વિભૂતિઓ

તેમજ ભૂતકાળની વિભૂતિઓ કરતાં પણ સાવ નોખી તરી આવે છે. તેઓ હરકોઈના આધિભૌતિક, આધિદૈવિક અને આધ્યાત્મિક દુઃખને નિવારવા માટે જ જાણે જન્મ્યા અને મૃત્યુને ભેટ્યા ન હોય! તેથી જ તેમની કરુણા મહાકરુણા કોટિની હતી એમ માનવું રહ્યું.’ (‘દર્શન અને ચિંતન’ પૃ. ૩-૪)

-ગાંધીજીની ભારતીય તત્ત્વમૂળના આ મહાકરુણા ને ઋતંભરા પ્રજ્ઞા આજે પણ સતત જીવંત છે, ગતિશીલ છે. ગાંધીદર્શનના ઉપર્યુક્ત મૌક્તિકરત્નોના શ્રીમુખે વહેતી ‘ગાંધીકથાઓ’ દ્વારા અને તેમના સાધના, શિક્ષણ, સેવા આદિના નિસર્ગોપચાર આશ્રમ, ઉરુલી કાંચન, સમન્વય આશ્રમ બોધગયા, પરમધામ આશ્રમ પવનાર, ગાંધીગ્રામ સંસ્થાન મદુરાઈ, ગુજરાત, વિદ્યાપીઠ અમદાવાદ, લોકભારતી સણોસરા જેવા અનેકાનેક સાધના કેન્દ્રો અને પ્રજ્ઞા-કરુણાવંત માનવોમાં!

‘જિન ભારતી’, વર્ધમાન ભારતી ઈન્ટરનેશનલ ફાઉન્ડેશન, પ્રભાત કૉમ્પ્લેક્ષ, કે. જી. રોડ, બેંગ્લોર-૫૬૦ ૦૦૯.

ફોન : ૦૮૦-૬૫૯૫૩૪૪૦.

પંથ પંથે પાથેય

(અનુસંધાન પૃષ્ઠ છેલ્લાનું ચાલુ)

મારી પ્રવૃત્તિ પ્રમાણે કોઈ પણ કાર્ય અધૂરું અથવા કાચું રહી જાય તે મને બિલકુલ નાપસંદ હતું. સાંધ્ય-ભોજનના બે-ત્રણ દિવસ પહેલાં જ મેં તૈયારી શરૂ કરી દીધી. માત્ર ભોજનની વાનગીઓ જ નહીં, ભોજન-ખંડ તથા ભોજન ટેબલને યોગ્ય શણગાર આપવા માટે પુષ્પ-ગુચ્છોની પસંદગીથી લઈને મીણબત્તીના રંગો સુદ્ધાં મેં મનોમન નક્કી કરી રાખ્યા.

સમય થતાં જ અતિથિવિશેષ તથા અન્ય મહેમાનો મારે ત્યાં આવ્યા અને સામાન્ય વાતચીત પૂરી થતાં જ સહુએ જમવાના ટેબલ પર પોતાનું સ્થાન લીધું.

ડ્રિન્ક્સનો પહેલો દોર શરૂ થયો અને પૂરો થયો પરંતુ રસોઈગૃહમાંથી જમણ બહાર ન આવ્યું. કોઈ કારણસર મોડું થયું હશે તેમ સમજી અમે ડ્રિન્ક્સનો બીજો દોર શરૂ કર્યો અને તે પણ પૂરો થવા આવ્યો તો પણ જમવાની વાનગીઓ પીરસવા બાબત કોઈ જાતની હિલચાલ શરૂ ન જ થઈ. ત્યાં ઊભા રહેલા બટલરને મેં ઈશારો કર્યો. પરંતુ તે પોતાની જગ્યા પર જ ઊભો રહ્યો. મને ભારે આશ્ચર્ય થયું અને મારે ડ્રિન્ક્સનો ત્રીજો દોર

શરૂ કરવો પડ્યો અને મહેમાનોની માફી માંગી મેં રસોઈગૃહ પ્રતિ જાણે દોટ જ મૂકી!

રસોઈગૃહની હાલત જોતાં જ હું તદ્દન સ્તબ્ધ થઈ ગઈ! રસોડાના એક ખૂણે રસોયણ ગભરાયેલી હાલતમાં ઊભી હતી. બીજે એક ખૂણે ઘરનોકર બાઘાની જેમ બેઠો હતો. મુખ્ય રસોયો રસોડાના ટેબલ પર હાથમાં એક કડછી લઈ ડ્રિન્ક્સની અસર હેઠળ ‘સમાધિ’ દશામાં બેઠો હતો. તેને સમય અથવા સ્થળનું કોઈ જ ભાન નહોતું.

પગ નીચેથી ભૂમિ સરકતી હોવાનો આ અનુભવ હોવા છતાં મેં ખૂબ શાંતિથી રસોયાને પૂછ્યું: ‘જમવાનું કેમ હજી સુધી તૈયાર નથી?’

‘તૈયાર છે, મેડમ, બિલ્કુલ તૈયાર છે.’ કેટલીક વાનગીઓ તૈયાર થઈ ન હોવા છતાં અભાન રસોયાએ પોતાની મસ્તીમાં જ મને ઉત્તર આપ્યો. હું ગુસ્સાથી લાલચોલ થઈ ઊઠી. હાંઠો પર શબ્દો આવી ગયા :- ‘ગેટ આઉટ, મારે તારી કોઈ જરૂર નથી.’

ફરી ગાંધીજીની સલાહ સ્મૃતિપટ પર આવી ગઈ. મેં વિચાર્યું કે આ સંધ્યા બગડી તો રસોયાને ક્યાં કોઈ નુકશાન ઉઠાવવું પડે તેમ હતું! જે કંઈ નુકશાન ભોગવવાનું આવે તે મારે જ ભોગવવું પડે તેમ હતું. અતિથિઓમાં હાંસીપાત્ર થવું પડે

તે પણ મને મંજૂર નહોતું.

મેં ખૂબ શાંતિ પકડી લીધી. જેટલી પણ વાનગીઓ તૈયાર હતી તે જમવાના ટેબલ પર લઈ આવવાની મેં નોકરોને આજ્ઞા કરી. વાનગીઓ આવતી ગઈ, મહેમાનો જમવામાં પડ્યા એટલે અતિથિવિશેષને મેં જણાવ્યું કે સાંધ્યભોજનમાં શા કારણે ગડબડ થઈ હતી. બ્રિટિશ વડાપ્રધાને સમય સંભાળી લીધો અને હળવી મજાક કરતાં કહ્યું: ‘રસોયો પીધેલી હાલતમાં આવી સરસ વાનગીઓ બનાવી શક્યો તો પીધેલો ન હોય તો કેવી સરસ વાનગી બનાવી શકે?’ હળવા વાતાવરણમાં સાંધ્યભોજન પૂરું થયું.

આપણે ગમે ત્યાં હોઈએ અથવા ગમે તે ક્ષેત્રમાં કાર્યભાર સંભાળતા હોઈએ પરંતુ ગાંધીજીની અમૂલ્ય સલાહને ક્યારે પણ અવગણી ન શકીએ-‘તમે જ તમારી જાતને નુકશાન પહોંચાડી શકો, અન્ય કોઈ તે ન પહોંચાડી શકે.’

(સૌજન્ય : રીડર્સ ડાઈજેસ્ટ)

સંક્ષિપ્ત ભાવાનુવાદ : જિતેન્દ્ર શાહ

૨૦૧, ‘વસુંધરા’ ઍપાર્ટમેન્ટ,

૨૯-A, નૂતન ભારત સોસાયટી,

અલકાપુરી, વડોદરા-૩૯૦ ૦૦૭.

ફોન નં. : 99258 35527.

જયભિખ્ખુ જીવનધારા : ૨

□ ડૉ. કુમારપાળ દેસાઈ

[જીવનને જિંદાદિલીથી જીવનાર અને મૂલ્યનિષ્ઠ સાહિત્ય રચનાર સાક્ષર ‘જયભિખ્ખુ’એ કલમને ખોળે જીવન વ્યતીત કરવાનો સંકલ્પ કર્યો હતો. રાષ્ટ્રપ્રેમ, નારીગૌરવ અને માનવમૂલ્યોને આલેખતાં ૩૦૦ જેટલાં નાનાં-મોટાં પુસ્તકોની એમણે રચના કરી હતી. એમની જન્મશતાબ્દી નિમિત્તે એમની જીવનકથાનું આ બીજું પ્રકરણ.]

આપણા કરમના આપણે ધણી

ફરી વાર માસીબાને ચક્કર આવતાં ભીખાલાલના માસા તેમના માટે દવાખાનેથી દવા લઈ આવ્યા.

બાળક ભીખાલાલને કાજે માતા, પિતા કે પરિવાર, બધું જ વહાલસોયાં માસીબા હતાં. આકાશના તારાઓમાં ભીખાલાલે સ્વર્ગસ્થ માતાને ઘણી શોધી, પણ ક્યાંય કોઈ અણસાર મળ્યો નહીં. આથી હૃદયમાં માતાને સ્થાને માસીની મૂર્તિને બિરાજમાન થયેલી અનુભવી હતી. આવાં માસીની કથળેલી તબિયતે ભીખાલાલને મૂંઝવી નાંખ્યા. એમની બાળપણની આનંદો-લ્લાસભરી સૃષ્ટિમાં એકાએક ઝંઝાવાતી તોફાન આવ્યું અને જાણે સઘળું આમતેમ ફંગોળાઈ ગયું. દવાખાનેથી માસા દવા લાવ્યા, પણ એ કારગત નીવડી નહીં અને રોગ તો વધતો ચાલ્યો.

ગામડાગામમાં ફરતા એક જોશી આવી ચડ્યા. એમણે માસાને કહ્યું કે તમારા પર શનિની વક દૃષ્ટિ પડી છે. પનોતી તમારી છાતી પર લોઢાના પાયે ચડીને બરાબર બેસી ગઈ છે. એને કોઈ પણ હિસાબે હટાવવી જોઈએ.

બાળક ભીખાલાલને પનોતીના પરાક્રમની કે શનિની વક દૃષ્ટિની કશી ખબર નહોતી, પણ એટલું લાગ્યું કે માસીને કોઈ હેરાન-પરેશાન કરે છે. માસાએ જોશી મહારાજને હાથ જોડીને વિનંતી કરતાં કહ્યું કે કંઈક એવો ઉપાય બતાવો કે જેથી આ પનોતી ટળી જાય. જોશી મહારાજે કહ્યું કે ‘શનિવારે ઉપવાસ રાખો અને બાર બ્રાહ્મણને જમાડો. તો જ શનિની વક દૃષ્ટિથી સર્જાતા અનિષ્ટમાંથી ઊગરી શકશો. આમ નહીં થાય તો ચોપાસ આપત્તિથી ઘેરાઈ જશો અને દુઃખના દરિયામાં ડૂબી જશો.’

બાળક ભીખાલાલ જિજ્ઞાસાભરી આંખે અને આતુરતાભર્યા કાને આ સઘળી વાત સાંભળી લાચાર બનતા જતા હતા. માસીની માંદગીમાં આખું ઘર નિરાધાર અવસ્થામાં આવી ગયું. ભીખાલાલના ચહેરા પરનું નૂર ઊડી ગયું હતું. ધીંગામસ્તીને તિલાંજલિ આપીને એ બીમાર માસી પાસે સૂનમૂન બનીને બેસી રહેતા હતા.

આજથી એકસો વર્ષ પહેલાંના જમાનામાં અને તેય નાના ગામડામાં વહેમો અને માન્યતાઓનું મહારાજ્ય હતું. જીવનની પ્રત્યેક દુઃખદ ઘટનાના કારણ રૂપે કોઈ વહેમ કે માન્યતાને સાંકળી દેવામાં આવતી હતી.

આથી ગરુડી જેવા લાગતા એક સ્નેહી મંત્રધારકને બોલાવી લાવ્યા.

એણે ભગવા રંગનાં કપડાં પહેર્યાં હતાં. નીચે મદ્રાસીની માફક ધોતિયું વીંટાળ્યું હતું. શરીર પર પહોળું ફાળિયું વીંટાળ્યું હતું. ધોળી લાંબી દાઢી અને ડરામણી લાલધૂમ આંખો. જેવો એનો દેખાવ ડરામણો, એવો જ એનો અવાજ ઘોઘરો અને ભયપ્રદ. એના મોટા ઘોઘરા અવાજથી નાનાં બાળકો છળી પડતાં. એના હાથમાં રહેલી ઝોળીમાં જાણે તિલસ્મી સંસારનો ખજાનો ભર્યો હોય તેવું લાગતું હતું. એમ કહેવાતું હતું કે એની આ ઝોળીમાં કંઈ કેટલીય ચમત્કારિક વિદ્યાઓ વસે છે. એમાં અલ્લાદીનની જાદુઈ વીંટી છે. અલીબાબાનો એકાએક દરવાજો ખોલી દેતો તિલસ્મી મંત્ર છે. સહુને નિદ્રાધીન કરવાની ખાપરા-ખોડિયાની વિદ્યા પણ એમાં પડેલી છે. કંઈ કેટલીય સિદ્ધિઓથી એની ઝોળી ભરપૂર હોવાનું મનાતું.

ડરામણા ગારુડીને બીમાર માસી પાસે લાવવામાં આવ્યો. એનો દેહ ડોલતો હતો. માસીને જોઈને એનો ચહેરો વધુ તંગ અને બિહામણો બન્યો. લાલધૂમ આંખોથી એ એકીટશે માસીને જોઈ રહ્યો. માસા એના ભેદને સાંભળવા મૌન ધારણ કરીને ઊભા હતા. બાળક ભીખાલાલને આ સઘળો તાલ સમજાતો નહોતો. મંત્રધારકના દેખાવથી હૃદયમાં થોડો ભય જાગ્યો, પરંતુ માસીની બીમારીની એનાથી વધુ મોટી ચિંતા આગળ એ બાજુએ રહી ગયો. ગારુડી થોડી વાર લાલધૂમ આંખે માસીને ધારીધારીને જોઈ રહ્યો. થોડા અડદના દાણા આડા-અવળા નાંખીને કંઈક ઊંડો વિચાર કરતો હોય તેમ મૂંગો બની ગયો અને પછી એકાએક કોઈ ભેદ કળી આપતો હોય એ રીતે ગારુડીનો ઘોઘરો અવાજ ગાજી ઊઠ્યો: ‘અરે ઉસ્તાદના ઇલમની બલિહારી છે. માઈ, તને કોઈએ ભારે મૂઠ મારી છે. ઓમ, કાલી, મહાકાલી, ખુદાઈ ખપ્પરવાલી, તેરા વચન ન જાય કબુ ખાલી, અરે માઈ, કહો તો સામી મૂઠ ફેંકુ. લોહીના ઝાડા કરાવું. ઉસ્તાદના ઇલમની પરખ તો જુઓ.’

ગારુડીના આ શબ્દો સાંભળીને સહુ કોઈ ઉશ્કેરાઈ ગયા. બાળક ભીખાલાલને થયું કે સામી મૂઠ ફેંકવામાં હવે વાર શી? માસી જેવા ભગવાનના માણસ પર મૂઠ ફેંકનારા મહાપાપીનો તો તત્કાળ નાશ થવો ઘટે. આ પૃથ્વી પરથી આવા અધર્મીનો ભાર તો હળવો કરવો જોઈએ. ભીખાલાલને થયું કે અબઘડી એ મૂઠ મારનારને સામી મૂઠ ફેંકીને મારી નાખવો જોઈએ. એને લોહીના ઝાડા કરાવવા જોઈએ. પાપીનો તો આવો જ અંત હોય ને! આમ સહુ એક અવાજે ગારુડીને સંમતિ આપવા તૈયાર થઈ ગયા હતા, ત્યાં માસીએ ઉશ્કેરાઈને કોઈ

કશું બોલે, તે પહેલાં ઉત્સાહ પર ઠંડું પાણી ઢોળતાં હોય તેમ બોલ્યા, ‘ભાઈ ઉત્સાદજી, મારે કોઈને લોહીના ઝાડા-ઊલટી કરાવવાં નથી. કોઈ આપણું ભૂંડું શું કરે, એ તો આપણાં કરમ. વળી કરનારનાં કરમ કરનાર જાણે. આપણે આપણાં કરમનાં ધણી. કોઈ ભૂંડું થાય તો સામા આપણે ભૂંડા શા માટે થવું? એમ ને એમ સારું થતું હોય તો કરો.’

માસીના ઉત્તરથી આખું વાતાવરણ પલટાઈ ગયું. એમનો પરગજુ અને લાગણીશીલ સ્વભાવ ગંભીર બીમારીમાં કપરે સમયે પણ પ્રગટ થયો. ગારુડી ગમે તે કહે, પણ તેઓ કોઈના પર સામી મૂઠ મારવા તૈયાર નહોતાં. જો પોતાના પર કોઈએ મૂઠ મારી હશે તો એને એ દુષ્ટ કર્મનો બદલો ચૂકવવો પડશે. એનો ન્યાય કે સજા કરનાર પોતે કોણ? કર્મ જ માનવીના જીવનનો અધિપતિ છે.

આજ સુધી મહારાજસાહેબો પાસેથી વ્યાખ્યાનોમાં કર્મની ન્યારી ગતિના ઉપદેશ સાંભળનાર માસી અંતિમ વેળાએ એ ધર્મસંસ્કાર ભૂલ્યાં નહીં. જીવલેણ બીમારીથી ડર્યા વગર અને કશાય ઇલાજથી લોભાયા વગર એમણે પોતાની ભાવના નિખાલસ દૃઢતાથી પ્રગટ કરી. ગારુડીને લાગ્યું કે આ તો એની ધારક-મારક શક્તિનો સમૂળગો ઈન્કાર છે. એ ભયનું એક એવું વાતાવરણ રચતો કે ભલભલા હિંમતવાન પણ એની વાત સાંભળીને થરથરવા લાગતા હતા, પરંતુ માસીએ સ્વસ્થ ચિત્તે એને જવાબ વાળ્યો. માસા ચૂપ રહ્યા. ભીખાલાલને આવી નામરદાઈ પસંદ પડી નહીં.

ગારુડીએ નવો દાવ અજમાવ્યો અને એણે ફરી વાર જરા વધુ કરડાકીભર્યા અવાજે કહ્યું,

‘ભાઈ, આ તો મૂઠનું કામ. ફેંકવી સહેલી, પણ વાળવી આસાન નહીં. ‘ભલા ભલાઈ ના તજે’ એ પણ ઉસ્તાદના બોલ છે. તમારી મરજી હશે તો તેમ કરીશ.’

ગારુડીએ માસા તરફ જોયું અને બોલ્યો, તમારે ફક્ત દસ રૂપિયા વધુ આપવા પડશે. મૂઠ હું ઝીલી લઈશ અને પછી એનું વમન કરીને બહાર કાઢી નાંખીશ. બાકી કહો તો ગુનેગારનું નામ-ઠેકાણું સુઢાં આપું. આ કંઈ બડી બડી બાતાં નથી. જીવતી-જાગતી બિદા છે.’

ગારુડી ‘વિદા’ શબ્દને બદલે ‘બિદા’ શબ્દ બોલ્યો, તેનું ઉચ્ચારણ બાળક ભીખાલાલને ખૂબ ગમી ગયું. ‘બિદા’ શબ્દ પર કેવો લહેકાદાર ભાર મૂકે છે! સહુને એમ થયું કે આવું અનિષ્ટ કરનારનું નામ તો જાણવું જોઈએ, તો જ ભેદ કળાય અને તો જ ગુનેગાર ઝબ્બે થાય. કાળું કૃત્ય કરનારનું નામ જાણવા સહુ ઉત્સુક હતા અને તે માટે માસા વધુ દસ રૂપિયા આપવાનું સ્વીકારે એ પહેલાં જ માસીએ કહ્યું, ‘ના રે ભાઈ, મારે નામઠામ કંઈ જાણવાં નથી. થનારું થઈ ગયું. હવે વળી નામ જાણીએ, એટલે મનમાં ઝેર-વેર વધે. મારે તો ઉસ્તાદજી, બહોત ગઈ ને થોડી રહી.’

સહુના ઉત્સાહ પર ઠંડું પાણી ફરી વળ્યું. ભીખાલાલે તો વેર

વાળવાની તૈયારી રૂપે મુઠ્ઠીઓ પણ વાળી દીધી હતી. આવું ભારે દર્દ આપનારને ઓળખીને સજા કરવી જોઈએ. ભીખાલાલને નામ જાણવાની ચટપટી હતી, પણ ઉદાર મનનાં માસીએ ઘસીને ના પાડી. ઘણી સમજાવટ છતાં માસીની ‘ના’ ‘હા’ થઈ જ નહીં.

એ પછી ગારુડી રોજ ઘેર આવતો હતો. ધીરે ધીરે ઘરોબો થતાં છોકરાઓ સાથે હસીને વાતો કરતો અને સાથે એની ઝોળી ખોલીને ભીખાલાલ અને બીજાં બાળકોને બતાવતો. એ ઝોળીમાં એકાદ-બે સાપ હોય, એકાદ આંધળી ચાકણ હોય, બે પાટલા-ઘો હોય, કોડા-શંખ અને મોરંનો તો પાર નહીં. બાળકો એની વાતો સાંભળે. ગારુડી કહેતો હોય કે દુનિયાના કોઈ પણ માણસનું જીવન અને મોત એની મુઠ્ઠીમાં છે. એ ધારે એને મારી શકે છે, એ ઈચ્છે એને બચાવી શકે છે. મરણની અણીએ પહોંચેલાને ફરી જીવતા કરી શકે છે. ધીરે ધીરે ભીખાલાલનો ભય જતો રહ્યો. ગારુડીની માયાવી સૃષ્ટિમાં થોડા દિવસ વિહરતા રહ્યા. અદ્ભુત રસ ભરેલી એ દુનિયાનું કેટલોક સમય એમને આકર્ષણ રહ્યું.

માસીનો રોગ વધતો ચાલ્યો. આવી બીમારીમાં પણ એ સતત ભીખાલાલની ચિંતા કરતાં. ક્યારેક ખૂબ વહેલાં ઊઠીને રસોઈ કરી નાખતાં હતાં. પડોશીને ત્યાંથી પોતાને માટે નહીં, પણ ભીખાલાલને માટે વાટકો દાળ કે કઢી માંગી લાવતાં, તો કોઈક વાર બાજુના ઘેર જઈ લોટ આપીને ભીખાલાલને માટે ચારેક રોટલી કરાવી આવતાં. ભીખાલાલને માટે બધું કરે, પોતાને માટે કશું નહીં. એને માટે પડોશીની મદદ લે, પરંતુ પોતાની બાબતમાં ભારે ટેકીલાં હતાં. આથી શરીર સહેજ સ્વસ્થ લાગે ત્યારે થોડુંક રાંધી લે. જોકે એ રાંધેલું પણ ઘણી વાર એમ ને એમ પડ્યું રહેતું. એ ખવાય કે ન પણ ખવાય. રોગનો ક્યારેક એકાએક હુમલો થઈ આવે અને રાંધ્યાં ધાન રખડી પડે. ઘણી વાર તો છાસ અને પાણી પર દિવસ પસાર કરતા. ભીખાલાલને સતત માસીની અને માસીને ભીખાલાલની ચિંતા રહેતી. આવે સમયે એક દિવસ માસીએ કહ્યું,

‘મારું મોત હું દેખું છું. તે મારી પાંગતે આવી બેઠું છે.’

અને ચારેક દિવસમાં તો માસીની કુદરતી હાજતો બંધ થઈ ગઈ. મૃત્યુને સામે જોતાં હોય એ રીતે ઔષધ નહિ લેવાનો નિયમ લીધો. ભજન, સ્તવનો અને સજ્જાઓ સાંભળવા માંડી. અંત સમયને ઓળખી ગયેલાં માસીએ સગાંવહાલાંઓને સંભારી- સંભારીને બોલાવ્યાં અને મોટી જાત્રાએ જતાં હોય, તેમ સહુને ખમાવી (ખમાપના કરી) લીધાં. ધીરે ધીરે પાણી પણ ગળાની નીચે ઊતરતું બંધ થયું. ચાર દિવસથી તો વાચા પણ બંધ થઈ ગઈ હતી.

સહુને લાગ્યું કે માસીનો અંતકાળ આવી ગયો છે. ઘડી-બે ઘડીનાં મહેમાન છે. સગાં-વહાલાંઓ આવી ગયાં હતાં. સહુ આસપાસ ટોળે વળીને બેઠાં હતાં; પણ પરગજુ માસીનો જીવ કંઈક કહેવા માંગતો હોય એમ સહુને લાગ્યું. ભીખાલાલ સામે એકીટશે જોયા કરે અને

આંખમાંથી દડદડ આંસુ નીકળે. ચાર બહેનોમાં મોંજોણાં જેવો એક આ છોકરો અને તે પણ અળવીતરો, શરમાળ, ખાઉધરો, નબળો અને કજિયાવાળો. અરે, ન જાણે આ નમાયા અકોણા બાળકને કોમ જાળવશે? અંતરની દયા-માયા વિના આ રીસના છોડને કોણ ઉછેરશે?

અનુભવી સગાંઓ આ વાત સમજી ગયા. એમને થયું કે જ્યાં સુધી આ છોકરો નજર સામે છે ત્યાં સુધી આંખમાંથી આંસુ અટકવાના નથી. એના તરફનું વહાલ એના જીવને મુંઝવે છે અને તેથી જીવ જતો નથી. આથી ભીખાલાલને સમજાવી, ખાવાનું અને રમકડાં ખોળામાં ભરાવીને મોસાળ મોકલી આપ્યો.

એ પછી ભીખાલાલને માસી મરી ગયાના સમાચાર મળ્યા. એ જાણીને આંખમાં આંસુ આવ્યા હતા કે નહીં, એ તો ભીખાલાલમાંથી સાહિત્યકાર બનેલા ‘જયભિખ્ખુ’ને યાદ નહોતું, પરંતુ જીવનભર એમને જ્યારે કોઈનાં માસીના અવસાનના સમાચાર સાંભળવા મળે ત્યારે જેટલો સંતાપ થતો, એટલો સંતાપ કે એટલું દુઃખ કોઈની માતાના અવસાનથી થતાં નહીં. (કમશ:)

૧૩/બી, ચંદ્રનગર સોસાયટી, જયભિખ્ખુ માર્ગ, પાલડી,
અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૭. ટેલિફોન : ૦૭૯-૨૬૬૦૨૬૭૫
મો. ૦૯૮૨૪૦૧૯૮૨૫.

જૂજવાં રૂપ મળનાં

□ શાંતિલાલ ગઢિયા

મન ચંચળ મર્કટ છે.

મન જ મનુષ્યનો મિત્ર અને શત્રુ છે.

મુક્તિ અને બંધનનું કારણ મન છે.

સુખદુઃખ તો મનના ખેલ છે.

જેણે મન જીત્યું એણે જગ જીત્યું.

મન વિષે શાસ્ત્રકારો, સંત-મહાત્માઓ, ચિંતકો, સાહિત્યકારો, જ્ઞાનીઓ ઉપરકથિત વિધાનો કરે છે, તો ય આજપર્યંત મનનો તાગ પૃથ્વી પર કોઈ પામી શક્યું નથી, મનોવિજ્ઞાન સુદ્ધાં નહિ. તેનું કારણ છે મનનું જટિલ સ્વરૂપ.

મન + શરીર = માનવ, એ સાદું સૂત્ર સ્વીકારીએ તો તેમાં શરીર ઈન્દ્રિયગમ્ય છે. અર્થાત્ ઈન્દ્રિયો વડે તેનું અસ્તિત્વ અનુભવી શકાય છે, પણ મન ઈન્દ્રિયગમ્ય નથી. તે આનુભવિક કે પ્રયોગમૂલક (empirical) પદાર્થ પણ નથી. જો એમ હોત તો પ્રયોગશાળાના ટેબલ પર એનો પદ્ધતિસર અભ્યાસ થઈ શકત. વસ્તુતઃ મન આંતરિક છે, અને જે આંતરિક હોય એનું નિરીક્ષણ કરવું કઈ રીતે?

ઓગણીસમી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં જે વિદ્વાનો મનોવિજ્ઞાનને ‘પૂર્ણ વિજ્ઞાન’નો દરજ્જો આપવા ખૂબ ઉત્સાહી હતા, તેમણે એક પદ્ધતિ શોધી હતી : સ્વ-મન-નિરીક્ષણ (Introspection). અમુક પરિસ્થિતિમાં વ્યક્તિના વિચારો અને ભાવો અમુક પ્રકારના હોય છે. બીજી વ્યક્તિ આ બધું જોઈ-જાણી શકતી નથી, સિવાય કે એનું બાહ્ય વર્તન, હાવભાવ વગેરે ખબર પડે. અનુભવમાંથી પસાર થતી વ્યક્તિ પોતે પોતાના મનની ભીતર ડોકિયું કરી મનના આંતરપ્રવાહોની નોંધ લે, એ જ એક માર્ગ બચે છે. આમ સ્વ-મન-નિરીક્ષણ એટલે માનસિક અનુભવના સ્વરૂપ પ્રત્યે વ્યક્તિ પોતે ધ્યાન આપે તે. મુશ્કેલી એ છે કે અંતર્મુખ થઈને સ્વનિરીક્ષણ કરવું એ દર્પણમાં મુખ જોવા જેટલી સરળ ક્રિયા નથી, કારણ કે વ્યક્તિએ ધ્યાનને બે વિભાગોમાં વહેંચવું પડે છે. મન સ્વયં દૃષ્ટા અને દૃશ્ય વિષય બને છે. નિરીક્ષણ કરનાર મન

અને નિરીક્ષ્ય પણ મન. આ અસંભવ છે. ઉદાહરણાર્થ, શોક, પ્રેમ કે ક્રોધની પરિસ્થિતિમાં વ્યક્તિને કેવો માનસિક અનુભવ થઈ રહ્યો છે, એ જાણવા વ્યક્તિએ મનને જ કામે લગાડવું પડે છે અને એમ કરવા જતાં પેલો માનસિક અનુભવ ચાલ્યો જાય છે. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો, મનોવ્યાપાર ચાલુ હોય અને મનોવ્યાપારનું નિરીક્ષણ કરવું, એ યંત્રના ગતિશીલ ચક્રને પકડવા જેવું દુષ્કર છે. ચક્રની ગતિ સમજવા ચક્રને થંભાવવું પડે. એમ અહીં મનોવ્યાપારનો અંત આવે ત્યારે જ સ્મૃતિના આધારે વ્યક્તિ એનું સ્વરૂપ જાણવા કોશિશ કરે છે. તેથી સ્વ-મન-નિરીક્ષણ પદ્ધતિની ટીકા થઈ કે એ તો ‘પશ્ચાત્ નિરીક્ષણ’ (Retrospection) છે. અનુભવ ચાલ્યો જાય પછી વ્યક્તિ એનો અહેવાલ આપે છે. આમ કરવામાં સ્મૃતિદોષ કે હકીકતદોષ રહી જવાનો પૂરો સંભવ છે.

વળી વ્યક્તિ પોતાના વિષેના નકારાત્મક ખ્યાલો છુપાવી સારું સારું જ કહેશે. આમ તાટસ્થનો લોપ થવાથી માહિતી વિશ્વસનીય રહેતી નથી.

સ્વ-મન-નિરીક્ષણ બાહ્ય નિરીક્ષણ (Observation) જેટલું વસ્તુનિષ્ઠ (Objective) હોતું નથી. ટેબલ પર પડેલા લોખંડના ટુકડાને બે વિજ્ઞાનીઓ લોખંડ જ કહેશે, પણ કોધનો અનુભવ કરતી બે વ્યક્તિઓ સ્વનિરીક્ષણ દ્વારા જે માહિતી આપશે તેમાં નોંધપાત્ર ભિન્નતા હશે, કેમકે વ્યક્તિના અંગત ભાવો, અભિપ્રાયો, પૂર્વગ્રહો વગેરે તેમાં પ્રવેશી જાય છે.

વિશેષતઃ વિરોધનો સૂર મનોવિશ્લેષણવાદ તરફથી આવ્યો. આ વિચારધારાનો પ્રણેતા સિગ્મંડ ફ્રોઈડ (૧૮૫૬-૧૯૩૮) ગણાય છે. તે કહે છે, ‘જ્ઞાત મનના અનુભવનું સ્વનિરીક્ષણ કદાચ થઈ શકે, પણ મનના અજ્ઞાત પ્રદેશનું શું?’ વાયકે મનના ત્રણ સ્તર-જ્ઞાત, અર્ધજ્ઞાત અને અજ્ઞાત (Conscious, Sub-Conscious and Unconscious) સમજી લેવા જરૂરી છે.

અત્યારે હું હાથમાં પેન પકડી લખી રહ્યો છું, તો મારો લખવાનો અનુભવ જ્ઞાત મનનો પ્રદેશ છે. જે અનુભવથી આપણે પોતે સભાન હોઈએ, જાગૃત હોઈએ, એ આપણા જ્ઞાત મનનો અનુભવ છે. લખતી વખતે સામે દિવાલ પર એક જીવંત ચાલી રહ્યું છે, એનો પણ મને ઝાંખો ખ્યાલ છે. એ થયું અર્ધજ્ઞાત મન. લેખન દરમિયાન ધારો કે, ‘મનન’ શબ્દની જગ્યાએ મારાથી ‘મગન’ લખાઈ જાય (ભૂલ નહિ જ કરું એવા સંકલ્પ છતાં), તો એ ભૂલ Slip of Pen નહિ, પણ અજ્ઞાત મનના કારણે હોઈ શકે છે. ફોઈડ કહે છે કે નીતિમત્તા, ધર્મ, સંસ્કાર વગેરે જેને અમાન્ય કરે છે એવા આપણા વિચારો કે ભાવોને જ્ઞાત મન ધક્કો મારીને અજ્ઞાત મનના પ્રદેશમાં ધક્કી દે છે (દમન – Repression – કરે છે), જેથી રોજ-બ-રોજના આપણા વ્યવહારમાં આ વૃત્તિઓ વિક્ષેપ ન પાડે અને આપણે સભ્ય, સુસંસ્કૃત દેખાઈએ. (કેવો દંભ આચરીએ છીએ આપણે!) જ્ઞાત મન એટલે સુસંસ્કૃત મન અને અજ્ઞાત મન એટલે દુર્વૃત્તિઓથી સભર આપણું ખાનગી મન. અજ્ઞાત મનની સામગ્રી પણ બહાર આવવાની કોશિશ તો કરે જ ને! તોફાની બાળકને બાથરૂમમાં પૂરી દીધો હોય, પણ એ મુક્ત થવા ધડી ધડી દે...દે...કર્યા કરશે અને તક મળતાં જ બહાર નીકળી આવશે. એવું જ છે અજ્ઞાત મનનું.

ધારો કે મને વ્યક્તિગત રીતે મારા પિતરાઈ ભાઈ ‘મગન’ સાથે અણબનાવ છે. કાળક્રમે અણગમો ભયંકર તિરસ્કારમાં પરિણમે. પછી સમાજ-સંસ્કૃતિના મૂલ્યો (જે જ્ઞાત મનની સામગ્રી છે) મને કહેશે, આવો વેરભાવ ન રાખવો જોઈએ. હું ચૂપ થઈ જાઉં છું, પણ આ વૃત્તિ અજ્ઞાત મનમાં ધરબાઈ રહે છે. ધ્યાનમાં રહે, આપણી કોઈ વૃત્તિ કદી નાશ પામતી નથી. એનો સ્થાનફેર થાય છે એટલું જ. જેમ પીડાશામક દવા થોડા સમય પૂરતી રાહત આપે છે, એમ વૃત્તિનું દમન ક્ષણિક વિશ્રાંતિ આપે છે. હવે જ્યારે હું સભાનપણે ‘મનન’ લખવા જાઉં છું, ત્યારે અજ્ઞાત મનમાં પડેલો ‘મગન’ ઊંચોનીચો થઈ બહાર આવી જાય છે અને જ્ઞાત મનને માત કરી મારી પેન પાસે ‘મગન’ લખાવડાવે છે! તંત્રીશ્રી કે વાયકો મારી ભૂલ પ્રત્યે ધ્યાન દોરે તો હું અજાણ થઈ મારો બચાવ કરીશ કે અરે, આવું કેમ થયું હશે? મારે તો ‘મનન’ શબ્દ જ લખવો હતો. આ અજાણ હોવું એ જ અજ્ઞાત મનની સાબિતી છે.

ફોઈડ વ્યક્તિના જીવનવ્યવહારમાં અજ્ઞાત મનનો પ્રભાવ કેટલો બધો છે, એ સમજાવવા મનને હિમશિલા સાથે સરખાવે છે. સમુદ્રમાં હિમશિલાની ટોચ દેખાય છે, પણ એ તો ફક્ત ૧/૧૦ ભાગ છે. બાકીનો ૯/૧૦ ભાગ તો પાણીની અંદર હોય છે. તેવી જ રીતે જ્ઞાત મન દ્વારા પ્રેરિત વિચાર-વાણી-વર્તન એ તો ફક્ત ટોચ છે. શેષ મહત્તમ ભાગ અજ્ઞાત મન દ્વારા પ્રેરિત હોય છે.

સ્વપ્ન અજ્ઞાત મનનો ઓર પુરાવો છે. એક કવિને સ્વપ્ન આવતું કે

પોતે મહાકવિ કાલિદાસ છે. દિવસ દરમિયાન તો પોતે કહી શકે નહિ કે ‘હું કાલિદાસ છું’, કારણ કે જ્ઞાત મન એમ કહેતાં રોકે. બહુમાન પ્રાપ્ત કરવાની ઝંખના અજ્ઞાત મનમાં ચૂપચાપ પડી રહે છે. રાત્રે નિદ્રાધીન થતા જ્ઞાત મનનો ચોકીપહેરો ખસી જાય છે. ત્યારે અજ્ઞાત મનમાં છુપાયેલા તસ્કરોને છૂટો દોર મળી જાય છે. કવિ મહાશયને સ્વપ્ન આવે છે કે નગરમાં ભવ્ય કવિસભાનું આયોજન થયું છે. પોતે મંચ પર આકર્ષક સિંહાસને બિરાજમાન છે. ગળામાં મધમધતા ફૂલોનો હાર છે. ચારે તરફ ‘મહાકવિ કાલિદાસનો જય હો..જય હો...’ પ્રશસ્તિગાન સંભળાય છે. કવિ હરખાય છે, પણ રે! સવારનું એવાર્મ ઘડિયાળ રણકે છે.

સ્વપ્ન આશીર્વાદરૂપ છે, કેમ કે જીવનની અણગમતી વાસ્તવિકતાને પરોક્ષ રીતે ઈચ્છાપૂર્તિ દ્વારા સહ્ય બનાવે છે, પરંતુ ક્યારેક સ્વપ્ન વ્યક્તિનો પીછો કરી જીવન કેવું અંધકારમય બનાવી દે છે, એનું એક દૃષ્ટાંત :

બે ભાઈઓનું સંયુક્ત કુટુંબ છે. સુખ, સંપ અને પ્રેમથી હર્યુભર્યું કુટુંબ. દુઃખ એક જ વાતનું કે નાના ભાઈની વહુ નિઃસંતાન છે. રન્નાદે ખોળાનો ખૂંદનાર ક્યારે આપણે, એની અહર્નિશ ચિંતા કરે છે. જેઠાણીને વહાલસોઈ એક દીકરી છે. એક દિવસ દેરાણી જેઠાણી આગળ દિલ ખોલે છે, ‘ભાભી, જીવતર દોહલું થઈ ગયું છે. ક્યાંક ચાલી જઈ એમ થાય છે.’ આટલું કહતાં એ રડી પડી. જેઠાણી સ્તબ્ધ થઈ ગઈ. સાંત્વન આપ્યું. ધીરજ ધરવા કહ્યું, પણ દેરાણીના આંસુ રોકાતા નહોતા. આખરે અંતરમનના દ્વાર ખુલી જ ગયાં :

‘કેટલાય દિવસથી સતત મને સ્વપ્ન આવે છે કે હું નાની રીયાને તમારા બિછાનામાંથી ઉપાડી મારા પડખે સુવડાવી દઉં છું. એકબે વાર તો ઊંઘમાંથી જાગીને તમારા બિછાના તરફ આવી હતી અને લજ્જિત થઈ પાછી ફરી હતી. ભાભી, હું ત્રાસી ગઈ છું આવા દુઃસ્વપ્નોની ભરમારથી.’

આપણાં કેટલાક વિસ્મરણનું કારણ ‘દમન’ હોય છે. ચર્યગેટવાસી યુવાનને વિરારની એક કંપનીમાંથી નોકરીનો ઈન્ટરવ્યૂ આવે છે. વહેલી સવારની ડબલ ફાસ્ટ ટ્રેન પકડે છે. નિયત સ્થળે પહોંચીને આવકારખંડમાં બેસે છે. એનો નંબર આવે છે. થેલી ફંફોસતાં જાણ થાય છે કે પ્રમાણપત્રોની ફાઈલ ભૂલી ગયો છે. વીલે મોઢે પાછો આવે છે. મનોવૈજ્ઞાનિક સમક્ષ વાતવાતમાં કહી દે છે કે વિરાર સુધી નોકરીએ જવાની એને ઈચ્છા ન હતી. અંધેરી-બોરીવલી સુધી ઠીક છે. આમ અજ્ઞાત મનમાં પડેલો અણગમો ઘેરથી નીકળતી વખતે યુવાનને અગત્યની ફાઈલ લેવાનું ભુલાવડાવી દે છે.

રે મન, જૂજવાં છે તારાં રૂપ !

એ-૬, ગુરુકૃપા સોસાયટી, શ્રી મુક્તજીવન સ્વામી બાપા માર્ગ,
વડોદરા-૩૯૦ ૦૦૬. ફોન : ૦૨૬૫-૨૪૮૧૬૮૦.

શ્રી જૈન મહાવીર ગીતા : એક દર્શન-૩

□ પ. પૂ. આચાર્યશ્રી વાત્સલ્યદીપ

તૃતીય અધ્યાય : કર્મ યોગ

‘શ્રી જૈન મહાવીર ગીતા’માં ત્રીજો અધ્યાય કર્મયોગ છે. આ પ્રકરણમાં ૨૨૯ શ્લોક છે.

યોગનિષ્ઠ જૈનાચાર્ય શ્રીમદ્ બુદ્ધિસાગરસૂરીશ્વરજી ‘કર્મયોગ’ની વાત માંડે છે તેનું વિસ્તરણ, ઊંડાણ અને માર્મિકતા ધ્યાનાર્હ છે.

જૈન ધર્મ જે કર્મનું તત્ત્વજ્ઞાન કહે છે તે એક અદ્ભૂત વિજ્ઞાન છે. જીવને થતો કર્મબંધ, તેમાંથી નિપજતી સુખ-દુઃખની માયા અને ભવભ્રમણ ઇત્યાદિ જે સૂક્ષ્મતાથી જૈનધર્મ સમજાવે છે તે વિશ્વના એકપણ ધર્મમાં નિહાળવા મળતું નથી. જૈનધર્મનો પાયો જ કર્મમુક્તિના હેતુ પર ઉભો છે. કર્મવિજ્ઞાન Karma Philosophy સમજવા માટે ઊંડું ચિંતન, અગાધ શ્રદ્ધા અને આંતરિક મથામણ જોડવા પડે: કર્મની તીવ્રતા માપવી સહેલી નથી. એ એક ક્ષણમાં મુક્તિ આપી શકે, એક ક્ષણમાં કંપાવનારી દૂર્ગતિમાં ફેંકી દે-કર્મની અમાપ સત્તાને પડકારવા માટે જોઈએ સમતા, તપ અને શ્રદ્ધા. જૈન ધર્મનું કર્મવિજ્ઞાન આ વિશ્વની અજાયબી ગણવી જોઈએ, એવું એ મહાન દર્શન છે.

શ્રીમદ્ બુદ્ધિસાગરસૂરીશ્વરજી ‘કર્મયોગ’માં જે ભૂમિકા બાંધે છે તે જૈન ધર્મના પરંપરાગત કર્મ વિજ્ઞાનથી ભિન્ન છે. ‘કર્મયોગ’માં શ્રી ગૌતમ સ્વામીએ પૂછ્યું કે,

ભક્તિયોગ નિશમ્યાથ, પ્રપચ્છુ ગૌતમાદયઃ ।

ભગવન્ સર્વથા સિદ્ધિર્યેન, સ્યાત્તન્નિવેદ્યતામ્ ॥ ૧ ॥

(કર્મયોગ, શ્લોક ૧)

‘શ્રી ગૌતમ વગેરેએ ભક્તિયોગ વિશે સાંભળીને પછી પૂછ્યું કે, હે ભગવાન, જેનાથી સર્વ સિદ્ધિ મેળવી શકાય તે જણાવો !’

શ્રીમદ્ બુદ્ધિસાગરસૂરીશ્વરજી પ્રથમ શ્લોકથી જ પોતાને જે દિશા નિર્દેશ કરવો છે તે માટે સ્પષ્ટ છે. જીવનમાં સફળતા મેળવવાની તમન્ના પ્રત્યેક વ્યક્તિની હોય છે. સુખ, ઉન્નતિ, સમૃદ્ધિ માટેની આશા સૌને હોય છે. આજના માનવજીવનની રોજની મહેનત, દોડધામ પણ તે માટે જ છે. આશા અને નિરાશા આજના માનવજીવનના બે અભિન્ન સાથીદાર બની ગયા છે. આશાથી દોડતા માનવીને કાયમ સફળતા કે નિષ્ફળતા મળતા નથી પણ જે મળે છે તેનાથી તે તૃપ્ત પણ નથી. આકાંક્ષાઓની આરપાર જોવું સહજ નથી પણ માનવી માત્રની અખૂટ સુખ માટેની તડપન કલ્પનાતીત હોય છે.

શ્રીમદ્ બુદ્ધિસાગરસૂરીશ્વરજી ‘કર્મયોગ’ના બીજા શ્લોકમાં સૌ પ્રથમ ‘પ્રવૃત્તિ’ને પ્રાધાન્ય આપે છે.

શ્રી વીરઃ પ્રોચિવાન્કર્મયોગં, પ્રવૃત્તિ લક્ષણમ્ ।

યસ્યારાધાનતો લોકઃ, વ્રજન્તિ પરમં પદમ્ ॥

‘શ્રી વીરે કહ્યું કે, કર્મયોગ એટલે પ્રવૃત્તિનું લક્ષણ. જેના આરામ ધનથી લોકો પરમપદને પામે છે.’

આ ‘પ્રવૃત્તિ’ શબ્દ જ બધું સ્પષ્ટ કરી દે છે. જે વ્યક્તિ પોતાના જીવન વિશે સ્પષ્ટ છે તેને પ્રવૃત્તિ વિના એક પળ પણ ચાલવું જોઈએ નહિ. પ્રવૃત્તિથી જ ઉન્નતિ સાંપડે. ભગવાન મહાવીર ‘ઉત્તરાધ્યયન સૂત્ર’માં શ્રી ગૌતમસ્વામીને સતત અપમત્ત રહેવાનું કહે છે તે સૂચક છે. કોઈપણ કાર્યમાં સતત મંડ્યા રહેવું જ પડે. પ્રવૃત્તિશીલ રહેવું પડે. પ્રયત્નશીલને જ સફળતા મળે, જે પ્રયત્ન જ કરતો નથી તેને સફળતા શું મળે ? ‘શ્રી જૈન મહાવીર ગીતા’માં શ્રી મહાવીર સ્વામીનો સ્પષ્ટ નિર્દેશ છે કે પ્રવૃત્તિમય રહો. ‘જેના (ધર્મ)ના સતત આરાધનથી લોકો પરમપદ પામી જાય છે.’ સદૈવ ધર્મમય-ધર્મની પ્રવૃત્તિમય રહેનાર તો મોક્ષ પણ મેળવી લે છે તો બીજી તો શી વિસાત ?

પ્રવૃત્તિ, કર્મ, કાર્યઃ પ્રગતિનો પાયો છે. જીવનનું કાર્યક્રમ Score board of life સતત ધૂમતું રહે તો ઉન્નતિ તરફ ગતિ થાય. નિષ્ક્રિયતા, પ્રમાદ, આળસ તો જીવનને ખંડેર બનાવી મૂકે.

શ્રીમદ્ બુદ્ધિસાગરસૂરીશ્વરજી સ્વયં કર્મયોગી સાધુપુરુષ હતા; એ સતત પ્રવૃત્તિમય રહેતા. માત્ર ૨૪ વર્ષના સાધુજીવનમાં એમણે જે કાર્યો કર્યા છે તે વાંચીએ તો આપણી વિચારધારા સ્તબ્ધ થઈ જાય તેવું છે !

‘શ્રી જૈન મહાવીર ગીતા’માં શ્રી મહાવીર વાણી માર્મિક તો છે જ, સ્પષ્ટ પણ છે: ‘કર્મયોગ’ના ત્રીજા શ્લોકમાં શ્રી મહાવીર વચન જુઓ: પ્રવૃત્તિ લક્ષણો ધર્મઃ સર્વ ધર્મોપકારકઃ ।

મદ્ભક્તૈઃ સર્વદા સેવ્યો, નિવૃત્તિકાંક્ષિયોગિભિઃ ॥

(કર્મયોગ, શ્લોક ૩)

‘પ્રવૃત્તિપરાયણતા બધા ધર્મોમાં ઉપકારક ધર્મ છે, મારા ભક્તોએ, નિવૃત્તિ ઇચ્છનારા યોગીઓએ (પણ) હંમેશાં તેનું સેવન કરવું જોઈએ.’

સૌએ સક્રિય રહેવું જોઈએ-કોઈએ પણ નિષ્ક્રિય ન થવું જોઈએ તેવી સ્પષ્ટ સૂચના અહીં પ્રાપ્ત થાય છે. સંસારી હોય કે સાધુ (યોગી)-સૌએ પ્રવૃત્તિમય રહેવું જોઈએ. સંસારમાં રહીને જે પ્રવૃત્તિ વિના જીવે તે છેવટ દુઃખી જ થાય. સાધુ બનીને ધર્મપ્રવૃત્તિ વિના જીવે તે પણ છેવટ આત્મકલ્યાણ સાધી નહિ જ સકે. જ્ઞાની અને સાધુની પ્રવૃત્તિપરાયણતા સ્વ-પર કલ્યાણકારક હોય છે. શાંત દેખાતો સજ્જન પણ નાનકડી પ્રવૃત્તિથી ઘણું મોટું કામ કરતો હોય છે. આવતી કાલનો સમય પ્રવૃત્તિમય જીવનને જ સફળતા આપવાનો છે: દોડધામ એ પ્રવૃત્તિ નથી પણ સમજણપૂર્વકનું પ્રત્યેક પગલું એ પ્રવૃત્તિ છે. વિશ્વનો જે ઝડપે અને જે સ્વરૂપે આર્થિક વિકાસ ગોઠવાઈ રહ્યો છે તે એવું સિદ્ધ

કરી રહ્યો છે કે પ્રત્યેક માનવીને માટે આળસ છોડીને સતત મહેનત અને સતત કર્મનિષ્ઠા અનિવાર્ય છે. જુઓ:

પ્રવૃત્તિમન્તરા શક્તિઃ કુત્રાઽપિ નાપપદ્યતે ।

પ્રવૃત્તિમન્તરા કાર્ય, સાધ્યતે નૈવ યોગિભિઃ ॥

(કર્મયોગ, શ્લોક ૧૨)

‘પ્રવૃત્તિ વિના શક્તિ ક્યાંય હોય નહિ, પ્રવૃત્તિ વિના યોગીઓ પણ કાર્ય સિદ્ધ કરી શકતા નથી.’

આવતીકાલનું સુંદર સ્વપ્ન નિહાળવાનો તમને હક છે પણ તમને નિષ્ક્રિય બનીને બેસી રહેવાનો હક નથી. પ્રવૃત્તિમાંથી શક્તિ જન્મે છે, સમર્થ બનાય છે. જીવનના, ધર્મના, સાધનાના-પ્રત્યેક ક્ષેત્રોમાં પ્રવૃત્તિમય રહેવું પડે. અલબત્ત, એ માટે દરેકે પોતાની બુદ્ધિ મુજબ સમજણ પૂર્વક આગળ વધવું જોઈએ. આ માટેનો માર્મિક નિર્દેશ જુઓ:

જ્ઞાનયોગં સમાસાદ્ય, પ્રવૃત્તિઃ સ્વાઽધિકારિકાઃ ।

ક્ષેત્રકાલાનુસારેણ સાધ્યતે કર્મયોગિભિઃ ॥

(કર્મયોગ, શ્લોક ૧૦)

‘કર્મયોગીઓએ ક્ષેત્ર અને કાલ અનુસાર પોતાના અધિકાર પ્રમાણે જ્ઞાનયોગનો આશ્રય લઈને પ્રવૃત્તિ કરવી જોઈએ.’

તમે માત્ર સતત પ્રવૃત્તિમય રહો એટલું જ જરૂરી નથી પણ તમારી યોગ્યતા મુજબ, યોગ્ય હોય તેવી અને યોગ્ય દિશામાં પ્રવૃત્તિ કરો તે પણ જરૂરી છે. તમે જે કરો તે સ્પષ્ટ સમજણ સાથે, તમારી યોગ્યતા અનુસાર કરશો તો સમય નહિ બગડે, કાર્ય સિદ્ધિ નજીક આવશે: સાયન્સના વિદ્યાર્થીને એ જ ક્ષેત્રમાં જવાનું યોગ્ય ઠરે, તેને આર્ટ્સમાં ન મોકલાય: એમ કરવાથી સમય, પૈસા, શક્તિ બધું જ વેડફાય; એના જેવું. આપણી આસપાસ અનેકવાર જોવા મળે છે કે પોતાને લાયક ક્ષેત્ર પસંદ કરવામાં અનેક લોકો થાપ ખાઈ જાય છે. ‘કર્મયોગ’ના ૨૬માં શ્લોકમાં કદાચ એથી જ કહ્યું છે: ‘બધા કાર્યો કરનારા લોકો પોત પોતાના કર્મ અનુસાર શુભ અને અશુભ ફળ મેળવે છે, જ્યારે યોગીઓ બ્રહ્મશુદ્ધતા પ્રાપ્ત કરે છે.’ યોગીજનોને તેમની પ્રવૃત્તિ બ્રહ્મશુદ્ધતા આપે છે તેમ કહ્યું તેની સ્પષ્ટતા પણ ‘કર્મયોગ’ના ૨૮માં શ્લોકમાં છે: ‘આસક્તિ વિના કરવામાં આવેલું કર્મ નિર્જરા રૂપ છે. સકામ અને નિષ્કામ-જેવી વૃત્તિ હોય તેવું થાય છે.’

જૈન ધર્મ માને છે કે તીર્થંકર પરમાત્મા અનંત શક્તિસંપન્ન હોય છે. ‘શ્રી જૈન મહાવીર ગીતા’માં મહાવીરવાણી સાંભળો:

યત્ર યત્ર મહાશક્તિસ્તત્ર તત્ર વસામ્યહમ્ ।

સર્વશક્તિ સ્વરૂપં માં જાનન્તિ કર્મયોગિનઃ ॥

(કર્મયોગ, શ્લોક ૧૦)

‘જ્યાં જ્યાં મહાશક્તિ હોય છે ત્યાં હું વસું છું. કર્મયોગીઓ મને સર્વ શક્તિ રૂપ જાણે છે.’

જૈનધર્મ માને છે કે પ્રત્યેક પ્રવૃત્તિ કરતી વખતે મનથી તેમાં લિપ્ત થવું ન જોઈએ, એ મુમુક્ષુનું કર્તવ્ય છે. સંસારમાં રહેવું પડે છે માટે

રહીએ છીએ, તેમાં જે કામ કરવાના છે તે કરીએ છીએ પણ અંતરદશા શુદ્ધ છે કે ‘આ કશું મારું નથી.’ આ નિર્લેપપણું જ આપણને ત્યાગદશા સુધી પહોંચાડશે, તેવું જૈનધર્મ કહે છે. ‘કર્મયોગ’માં કહ્યું છે, ‘કર્મયોગીઓ જ્ઞાન દ્વારા મોહ રાખ્યા વિના નિર્લેપ બનીને કર્મ કરે છે, જેમ પાણીમાં કમળ રહે છે તેમ!’

(કર્મયોગ, શ્લોક ૪૩)

વળી કહે છે, ‘કર્મયોગીઓ પ્રવૃત્તિ વડે જ સર્વશક્તિ પ્રાપ્ત કરી શકે છે, જેમ માતા વિના પુત્રનું અસ્તિત્વ નથી તેમ પ્રવૃત્તિ વિના શક્તિ સંભવ નથી.’

(કર્મયોગ, શ્લોક ૪૩)

ધાર્મિક વ્યક્તિ આરાધનાથી આત્મકલ્યાણ માટે મથે છે તેમ ધર્મના રક્ષણ માટે પોતાની આહૂતિ આપતા પણ કદીય ખચકાતો નથી.

‘કર્મયોગમાં મહાવીર સ્વામી કહે છે,

મધ્ધર્મસ્ય વિવૃદ્ધયર્થં રક્ષાર્થં કર્મયોગિનઃ ।

મધ્ધર્મસ્તૈઃ ધર્મ કર્માણિ કર્તવ્યાનિ વિશેષતઃ ॥

બાહ્યાન્તરા સદા સાધ્યા વીરતા વિશ્વરક્ષિણઃ ।

અહં વીર્યાત્મના લભ્યો, નિર્બલૈર્ન કદાચન ॥

(કર્મયોગ, શ્લોક ૪૭, ૪૮)

‘મારા ધર્મની વૃદ્ધિ માટે, રક્ષા માટે કર્મયોગીઓએ, મારા ભક્તોએ ધર્મકાર્યો વિશેષ કરવા જોઈએ.’

‘બાહ્ય અને આંતરિક એવી વિશ્વનું રક્ષણ કરનારી વીરતાનું આરાધન હંમેશાં કરવું જોઈએ, હું વીરવ્યક્તિ દ્વારા પ્રાપ્ય છું, નિર્બળથી કદી નહિ.’

સાચા ભક્તની હંમેશાં શ્રદ્ધા રહી હોય છે કે પ્રભુ સદાય મારી સાથે છે. ગાંધીજીની પ્રાર્થના યાદ કરવા જેવી છે: ‘નિર્બલ કે બલ રામ!’ પ્રભુનો આશ્રય મોટી વાત છે. જો આપણે પ્રભુની નજીક છીએ તો પ્રભુ તો સાવ નજીક છે: He is nearer to me than my self. એક અનુભૂતિ સાથે ચાલવું પડે, તો કંઈક અંદર સળવળે. આનંદ નિષ્પન્ન થાય. એવો આનંદ કે જે તમે વર્ણવી ન શકો. You can't explain it. yes, you can experience it. શ્રી મહાવીરસ્વામીનું આ ટંકશાળી વચન, સાવ જૂદી રીતે મમળાવવા જેવું છે:

કર્મભ્યો નૈવ ભેતવ્યં મદ્ગતૈઃ કર્મયોગિભિઃ ।

યેષાં ચિત્તેષ્વહં વીરસ્તત્ર મોહસ્ય કિં બલમ્ ॥

(કર્મયોગ, શ્લોક ૬૧)

‘મારા ભક્ત એવા કર્મયોગીઓએ કર્મથી ડરવું જોઈએ નહિ. જેમના ચિત્તમાં વીર એવો હું છું તેમને મોહનો ડર કેવો?’

શ્રી યશોવિજયજી મહારાજ શ્રી શીતલનાથ પ્રભુના સ્તવનમાં આવું જ કહે છે:

વિષય લગન કી અગન બુઝાવત, તુમ ગુણ અનુભવ ધારા;

ભઈ મગનતા તુમ ગુણ રસ કી, કુંણ કંચન કુંણ દારા ?

જ્યારે વાસનાનો અગ્નિ ભભૂકે ત્યારે પ્રભુના ગુણની શીતળ ધારા વરસવા માંડે, તેમાં તન્મય થઈ જવાય તો કંચન કે કામીનીની યાદ પણ નહિ આવે !

જીવનમાં સદાચારની વાડ-Border-જરૂરી છે. જીવનની સફરમાં એકાદ પગલું ચૂકીએ એટલે પવિત્રતા, પ્રતિભા અને પ્રતિષ્ઠા-સઘળુંય ખંડિત થઈ જાય. ગુરૂજનો, શિક્ષકો, વડિલો દ્વારા મળેલા સંસ્કાર સાચવવા અને પામવા જરૂરી હોય છે. એનાથી જે લાભ થાય છે તે તરત નહિ સમજાય પણ એના સમયે સમજાશે અને ત્યારે થશે કે સંસ્કાર કેવું કીમતી ધન છે ! ‘શ્રી જૈન મહાવીર ગીતા’ કર્મયોગમાં વીર વચનામૃત જુઓ :

કાયિકાદિ બલં રક્ષ્યં બ્રહ્મચર્યાદિ સદ્ વર્તે : ।

સર્વશક્તિ પ્રકાશાર્થ કર્તવ્યં કર્મ માનવૈ : ।।

‘બ્રહ્મચર્ય વગેરે વ્રતો દ્વારા કાયિક ઇત્યાદિ બળનું રક્ષણ કરવું જોઈએ, અને સર્વ શક્તિના પ્રકાશ માટે મનુષ્યે પ્રયત્ન કરવો જોઈએ.’

(કર્મયોગ, શ્લોક ૬૨)

બ્રહ્મચર્ય એક અમાપ શક્તિ છે. પ્રત્યેક ધર્મમાં તેનું વર્ણન જોવા મળે છે. યોગીજનોને સાધનાના ક્ષેત્રમાં બ્રહ્મચર્યના પાલનથી અસામાન્ય સફળતા મળે છે તે સર્વ વિદિત છે. શરીરમાં શક્તિ, મનમાં દૃઢતા, જીવનમાં તેજ બ્રહ્મચર્યના પાલનથી પ્રતિદિન વધે છે. નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચર્યના પાલનથી અનેક ભવના પાપ ધોવાય છે અને અનેક નવા કર્મબંધથી બચી જવાય છે. પૂર્વસૂરિઓ બ્રહ્મચર્ય ‘એ વ્રત જગમાં દીવા’ સમાન કહીને તેનું ઘણું મૂલ્ય વર્ણવે છે. અહીં પણ ‘કર્મયોગ’માં તેનો જ નિર્દેશ છે. સર્વશક્તિ અને સામર્થ્ય માટે બ્રહ્મચર્ય વગેરે વ્રતોનું પાલન જરૂરી છે. મૌન વિશે સૌ જાણે છે. જેને નિર્મળ અને પવિત્ર જીવન જીવવું છે તેને એક વિશેષ મૌનની જરૂર પડે, તે છે આંખનું મૌન. Sight Restrains. જ્યાં ત્યાં ભટકતી અને ભમતી આંખને રોકવી તે શિયળ વ્રત-Celebacy- પાલન માટે ઉપયોગી છે.

થોડાંક શ્લોકાર્થ જોઈએ :-

‘શક્તિવાળા જીવે છે, સારા બળવાળા રક્ષણ કરે છે, અને ધર્મસંસદના રક્ષણ માટે કર્મયોગીઓ સમર્થ છે.’ (ગાથા, ૬૩)

‘નિરહંકારી વૃત્તિથી સર્વ કર્તવ્ય કરનારા, સત્યના આગ્રહી સંતો અને કર્મયોગીઓ જય પામે છે.’ (ગાથા, ૬૭)

‘જે લોકો સર્વ જીવોને આત્મસમાન માનીને વૈષમ્ય છોડી દે છે તેઓ સારા કાર્ય કરે છે, તેમને હું શાંતિ આપું છું.’ (ગાથા, ૭૪)

‘સર્વ તીર્થંકરોએ સેવાધર્મને સનાતન ધર્મ કહ્યો છે, મેં પણ તેને સર્વજીવોનો કલ્યાણ કરનાર માન્યો છે.’ (ગાથા, ૭૮)

‘નાસ્તિકો મોહથી સંમૂર્છિત છે, તેઓ કર્મયોગીઓ નથી, જેમના ચિત્તમાં મારી ભક્તિ નથી તેઓ કર્મ કરવા છતાં નિર્બળ છે.’ (ગાથા, ૮૫)

‘તેઓ મહા અવતાર રૂપ છે અને ભક્તિથી મારામાં રહેલા છે,

પ્રભાવક એવા ધર્માચાર્યો વિશ્વના ઉદ્ધાર માટે જન્મે છે.’ (ગાથા, ૮૭)

‘ગૃહસ્થોએ ગૃહકાર્યમાં અને ત્યાગીઓએ ત્યાગકાર્યમાં કદી ભ્રષ્ટતા કરવી જોઈએ નહિ તેવી મારી આજ્ઞા છે.’ (ગાથા, ૮૪)

‘મારા ભક્તો બ્રાહ્મણો, સંતો, ક્ષત્રિયો, વૈશ્યો, શૂદ્રો વગેરે ધર્મરક્ષકો છે, અને ભક્તિની શક્તિની સાધના કરનારા છે.’ (ગાથા, ૮૬)

‘જૈનધર્મમાં પરાયણ એવા લોકોએ હંમેશાં કર્મયોગ સાધવો જોઈએ, તેને સર્વલોકોના જીવન માટે સજ્જનોએ આવશ્યક ગણ્યો છે.’ (ગાથા, ૧૦૯)

‘જૈન ધર્મમાં વિજ્ઞાનનો સમાવેશ થયેલો છે, તે મારા સ્વરૂપ છે અને તેની ઉત્પત્તિ યોગથી થયેલી છે.’ (ગાથા, ૧૩૩)

‘અસંખ્ય મોક્ષમાર્ગો છે. તેને કર્મયોગીઓએ જાણવા જોઈએ. તે પરસ્પર વિરોધી નથી, તે સનાતન છે, તેમનું રક્ષણ કરવું જોઈએ.’ (ગાથા, ૧૫૦)

‘જૈન ધર્મ જેવો ધર્મ થયો નથી અને થવાનો નથી, સજ્જનોએ જૈન ધર્મની વૃદ્ધિ માટે કર્તવ્ય કર્મ કરવા જોઈએ.’ (ગાથા, ૧૬૦)

‘મને સર્વ બ્રહ્મ તરીકે માનીને જે રાગીઓ વર્તે છે તે ત્યાગી હોય કે કર્મયોગી પણ શુદ્ધ બ્રહ્મપદ પામે છે.’ (ગાથા, ૧૭૫)

‘યોગીઓ નિરાસક્તિથી કર્મ કરનારા હોવાથી કર્મથી બંધાતા નથી, તેઓએ કામ્યભાવનાનો ત્યાગ કરીને પોતાની શક્તિ પ્રમાણે કાર્ય કરવા જોઈએ.’ (ગાથા, ૧૮૮)

‘ધર્મરક્ષકો ‘મહાવીર’ એવી ભક્તિથી મને ભજે છે તેઓ ધર્મભાવના કરીને સ્વર્ગ અને મારાપદને પામે છે.’ (ગાથા, ૧૯૦)

‘મારા આચાર્યો અને સંધો વગેરેનો દ્વેષ કરવો જોઈએ નહિ, કલિયુગમાં સંઘબળથી જ જૈન શાસન ટકી રહે છે.’ (ગાથા, ૨૦૧)

‘પોતાની શક્તિ પ્રમાણે આજીવિકા મેળવવામાં અજાણતા કરવામાં આવેલા દોષોમાં (મોટું) પાપ લાગતું નથી.’ (ગાથા, ૨૦૫)

‘સર્વસ્વ સમર્પણ કરીને પણ ધર્મપ્રભાવના કરવી જોઈએ, ધાર્મિક આચાર અને વિચારમાં મને પૂર્ણ ભક્તિથી જોવો જોઈએ.’ (ગાથા, ૨૧૯)

‘હંમેશાં બધા દેહધારીઓએ ઉદ્યોગ કરવો જોઈએ, યોગીઓને શું દુર્ગમ છે ? પ્રયત્નથી શું અધ્યાય છે ?’ (ગાથા, ૨૨૧)

‘હે મનુષ્યો ! તમે કર્તવ્ય કાર્યોની સિદ્ધિ માટે સ્વાશ્રયી બનો, આત્માથી કરાયેલા કર્મો સ્વર્ગની સિદ્ધિ અને સ્વાયત્તા આપે છે.’ (ગાથા, ૨૨૮)

‘કર્તવ્ય કર્મ ન કરવાથી જ્ઞાની પણ શુદ્ધ બને છે, આથી શ્રદ્ધાનું આલંબન લઈને તમે કર્મયોગી બનો !’ (ગાથા, ૨૨૯)

‘પૂર્ણ નિષ્કામી એવા મેં લોકકલ્યાણના, લોક સંગ્રહના ન્યાયથી કૃત કૃત્યતાને લઈને સુખાવહ એવો આ ‘કર્મયોગ’ કહ્યો છે.’ (ગાથા, ૨૧૨)

સતત સક્રિય રહેવાની અને કર્તવ્ય માટે ક્યાંય ચૂકી ન જવાય તેવી અખૂટ પ્રેરણા આપતો ‘શ્રી મહાવીર ગીતા’નો આ ‘કર્મયોગ’ જેમ

જેમ વાંચતા જઈએ છીએ તેમ આપણને આશ્ચર્ય મુગ્ધ કરે છે. આ પ્રકરણમાં શ્રીમદ્ બુદ્ધિસાગર સૂરીશ્વરજી સમાજ, જીવન, કુટુંબ, ધર્મ અને સાધનાના એકપણ ક્ષેત્રને પ્રેરણા આપવાથી મુક્ત રાખતા નથી. પરંતુ તે સર્વ ક્ષેત્રોને પ્રેરીને નવપલ્લવિત કરવાનું ધ્યાન રાખે છે.

સાંપ્રત જગત એકદમ નજીક આવી ગયું છે અને સમગ્ર વિશ્વ એકબીજા પર આધારિત બની ગયું છે. આર્થિક જગત કલ્પનાતીત ચઢાવ-ઉતાર જોઈ રહ્યું છે અને વધુમાં વધુ ઉપભોગ માટે દુનિયા તલસી રહી છે તેવા સમયમાં જીવનની સ્થિરતા અને આત્માની ઉન્નતિ સમજાવનારા સંતપુરુષો સૌ માટે શાતાદાયક વડલા જેવા બની રહેતા હોય છે. કર્મયોગી બનવા માટેની પ્રેરણા આજના સમયની સૌથી મહત્વની પ્રેરણા છે. પોતાની આસપાસમાં થતી પ્રગતિ અને વિકાસ

જોઈને જે થનગની ન ઉઠે તેવા આળસુ માટે આ દુનિયાના નકશામાં કોઈ સ્થાન નહિ રહે. પ્રત્યેક પ્રભાત આગેકદમ માટેની ગૂંજતી ઝાલર સમાન છે. આજની સવાર કોયલના ટહૂકાની રાહ જોતી નથી, આપણી સવાર પણ તકની પ્રતીક્ષા પર આધારિત નથી: સવાર પડે એટલે કોઈક કાર્ય માટે મચી પડવાની નવી શક્તિનો અભ્યુદય થવો જોઈએ: ‘શ્રી જૈન મહાવીર ગીતા’નો ‘કર્મયોગ’ એ પ્રેરણા આપે છે, એ વિવેક શીખવે છે, એ દૃષ્ટિનું દાન કરે છે.

(ક્રમશઃ)

પૂજ્ય આચાર્યશ્રી વાત્સલ્યદીપ, જૈન ઉપાશ્રય,
૭, રૂપ માધુરી સોસાયટી, સંઘવીના રેલ્વે કોર્સીંગ પાસે,
નારણપુરા, અમદાવાદ-૩૮૦૦૧૩૦

પુસ્તકનું નામ : સ્મરણમ્...મધુરમ્

લેખક : ભારતી પંડિત

પ્રકાશક : જીવન સ્મૃતિ સ્વાધ્યાય મંદિર,

મનુ પંડિત - ૧૭, વસંતનગર સોસાયટી,
ભૈરવનાથ માર્ગ, મણિનગર,
અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૮.

કિંમત રૂ. ૨૫, પાના : ૧૧૨, આવૃત્તિ-પ્રથમ
ઓગસ્ટ-૨૦૦૮.

માણસનું જીવન વહેતી સરિતા જેવું છે. સરિતામાં અખંડ જળ વહ્યા કરે તેમ માનવજીવન પણ વહ્યા કરે, તેમાં ક્યારેક ખટાશ તો ક્યારેક મીઠાશના અનુભવ થાય છે. ભારતીયેન પંડિતે પોતાના જીવનના ૭૫મા વર્ષમાં પ્રવેશતાં કેટલાંક મધુર સંસ્મરણોને લખ્યા અને એને ‘સ્મરણમ્ મધુરમ્’ એ નામ આપ્યું છે.

રાષ્ટ્રીય ભાવનાને સમર્પિત એવા કુટુંબમાં જન્મેલા અને ઉછેર પામેલા, પરિશ્રમભર્યું જીવન જીવનારા ભારતીયેને આલેખેલ ૨૧ સંસ્મરણોમાં પૂ. રવિશંકર મહારાજ, મણિબા નાણાવટી, બબલભાઈ મહેતા, નવલભાઈ શાહ, શ્રીકાંત આપ્ટેજી સાથેના સંસ્મરણો નોંધપાત્ર છે.

ભારતીયેને અમૃત પર્વ નિમિત્તે સેવાગ્રામની તાલીમ અને વાત્સલ્યધામમાં ગૃહમાતાના અનુભવોના આલેખનમાં એમના સાચા જીવનના આસ્વાદનો અનુભવ કરાવે છે.

‘સ્મરણમ્...મધુરમ્’ની આનંદ યાત્રામાં સત્ય અને સૌંદર્યની પ્રતીતિ વાચકને થશે જ થશે.

X X X

પુસ્તકનું નામ : ફ્લોરેન્સ નાઈટિંગલ

લેખક : ઉષાબેન જાની-ગુલાબભાઈ જાની

પ્રકાશક : સિસ્ટર નિવેદિતા પબ્લિકેશન,

C/o. સિસ્ટર નિવેદિતા પબ્લિકેશન ટ્રસ્ટ,
યુનિવર્સિટી રોડ, રાજકોટ-૩૬૦ ૦૦૭.

સર્જન સ્વાગત

□ ડૉ. કલા શાહ

કિંમત રૂ. ૧૦, પાના : ૩૦, આવૃત્તિ-દ્વિતીય,
ઈ. સ. ૨૦૦૬.

આ નાનકડી પુસ્તિકામાં લેખકે ફ્લોરેન્સ નાઈટિંગલનું જીવન ચરિત્ર વાંચ્યા પછી ઇંગ્લેંડના ધનાઢ્ય ઘરની પુત્રી ગરીબ દર્દીઓની સેવા માટે અનેક અવરોધો વચ્ચે જીવન સમર્પણ કરે છે અને એ રૂઢિચુસ્ત સમાજમાં સ્ત્રીઓને કંઈ પણ સેવાકાર્ય કરવું કેટલું મુશ્કેલ છે તેનો અને ફ્લોરેન્સના જીવન સંઘર્ષનો પરિચય કરાવ્યો છે.

એક મહાન મહિલાના જીવનમાંથી અનેક વાચકોને આ નાનકડી પુસ્તિકા પ્રેરણા આપશે.

X X X

પુસ્તકનું નામ : ભક્તિથી મુક્તિ

સંપાદક-પ્રકાશક : રાયચંદ મગનલાલ શાહ

બોરીવલી (વેસ્ટ), મુંબઈ-૪૦૦ ૦૮૨.

કિંમત રૂ. ૧૫, પાના : ૧૨૪, આવૃત્તિ-પ્રથમ
મે-૨૦૦૧.

ભક્તિ એટલે પરમાત્મા સાથે વાત કરવાની અણમોલ તક. આત્માને પરમાત્મા સાથે વાત કરવા માટે ભક્તિ સીધું અને સરળ માધ્યમ છે. સાચા હૃદયથી કરેલી ભક્તિ માનવને ભગવાન બનાવી શકે છે. આ વાતને નજર સમક્ષ રાખી અનુભવબદ્ધ શાસનરસિક, પરમશ્રદ્ધાળુ શ્રી રાયચંદભાઈએ ૮૫ વર્ષની જૈફ વયે ખૂબ પરિશ્રમ કરી ભક્તજનોને ઉપયોગી થાય એવા ભક્તિભાવ ભરપૂર, પ્રાચીન સ્તવનો, સ્તુતિઓ, મંગલકારી નવસ્મરણ, રાસ અને પ્રભાતિયા વગેરેનો આ પુસ્તકમાં સંગ્રહ કર્યો છે.

શ્રી જિનેશ્વર ભગવંતની ભક્તિ કરતી વખતે

પુણ્યશાળી આત્માઓ આ પુસ્તકનું પઠન કરીને આત્માને આત્મધ્યાનમાં લીન બનાવશે.

X X X

પુસ્તકનું નામ : વીણેલાં ફૂલ (૪૦ ટૂંકી વાર્તાઓ)
ગુચ્છ-૧૬. રૂપાંતર : હરિશ્ચંદ્ર

પ્રકાશક : જગદીશ શાહ, યજ્ઞ પ્રકાશન, ભૂમિપુત્ર,
હજરતપાગા, વડોદરા-૩૮૦ ૦૦૧.

કિંમત રૂ. ૩૦, પાના : ૮૦, આવૃત્તિ-પ્રથમ ૨૦૦૭

પ્રસ્તુત વાર્તાઓના રૂપાંતરકાર એક વ્યક્તિ નહિ પણ બે વ્યક્તિઓ છે. બન્ને સ્ત્રીઓ, એકનું નામ ચંદ્રકાંતા અને બીજાનું નામ હરવિલાસ છે. બન્ને વિનોબાની શિષ્યાઓ, સેવાયજ્ઞમાં સક્રિય, આજીવન કાર્ય કરનારી વ્રતધારિણીઓ છે. જેમણે સાહિત્યના રસ ઘૂંટી ઘૂંટીને પીધા છે. લેખકે દેશભરના લેખકોની વાર્તાઓનું રૂપાંતર કર્યું છે. દરેક વાર્તા માત્ર બે જ પાનાની, ૬૦ લિટી અને સાડા સાતસો શબ્દોમાં.

કુલ ૪૦ વાર્તાઓની પસંદગીમાં રૂચિની ઉચ્ચતાની અને જીવન અને સમાજ વિશેના ધ્યેયનિષ્ઠ છતાં કલાતત્ત્વને વફાદાર એવા અભિગમની પ્રતીતિ થાય છે. આ વાર્તાઓમાં સ્ત્રી જીવનનું સાચું છતાં સુરેખભર્યું ચિત્ર વાચકના હૃદય સમક્ષ ઉપસે છે.

X X X

પુસ્તકનું નામ : જીવનનું સર્વાંગી વિજ્ઞાન

લેખક : ઈ. એસ. શુભાખર

પ્રકાશન : યજ્ઞ પ્રકાશન, ભૂમિપુત્ર, હજરતપાગા,
વડોદરા-૩૮૦ ૦૦૧.

કિંમત રૂ. ૨૫, પાના : ૮૦, આવૃત્તિ-પ્રથમ, મે-
૨૦૦૭.

છેલ્લા ચાલીસ વર્ષના સમયગાળામાં માનવે ભૌતિક પદાર્થ વિજ્ઞાનના ક્ષેત્રે મોટી હરણફાળ ભરી છે. આધુનિક વિજ્ઞાનનો ભારે પ્રભાવ

વર્તમાનકાળમાં માનવજીવન પર પડેલો છે. પરંતુ હવે ધીરે ધીરે તેની મર્યાદાઓ પણ સમજાતી જાય છે. માણસની વિકાસયાત્રાના ભાવિ પથ માટેનું મનોમંથન શરૂ થઈ ચૂક્યું છે. એ સંદર્ભમાં શુભાખરનું ઈ. સ. ૧૯૭૭માં પ્રગટ થયેલ (મુંજાયેલાને માર્ગદર્શન) ઉપયોગી થાય તેવું છે. એમણે ભૌતિક વિજ્ઞાનની મર્યાદાઓ દર્શાવી છે તથા જીવનના અન્ય ક્ષેત્રોમાંના તેના અનાધિકાર આક્રમણ અને આપખુદી સામે જેહાદ જગાવી છે.

ઉપરોક્ત પુસ્તકના નિયોડ રૂપ વિચારો કાન્તિ શાહે અહીં રજૂ કર્યા છે. આજે વિજ્ઞાન-આધ્યાત્મના સમન્વયના નવા યુગ ભણી જ્યારે આપણે આગળ વધી રહ્યા છીએ ત્યારે ચિંતન-મંથનમાં આ પુસ્તક ઘણું મદદરૂપ બની રહેશે.

X X X

પુસ્તકનું નામ : યાકિની મહત્તરા ધર્મપુત્ર

શ્રી હરિભદ્રસૂરિજી (જીવન ચરિત્ર-હિન્દીમાં)

લેખક : શ્રીમદ્ વિજય પૂર્ણચન્દ્રસૂરીશ્વરજી

અનુવાદક : ડૉ. કેશુભાઈ દેસાઈ-ગાંધીનગર

પ્રકાશક : પંચ પ્રસ્થાન પુણ્યસ્મૃતિ પ્રકાશન-સુરત

પ્રાપ્તિસ્થાન : (૧) સોહનરાજ સૂરજમલજી સુરાણા, જૈન સન્સ અમ્બેલા મેન્યુફેક્ચરર્સ, ૬૦, સ્ટેનબર્થ, ઉથલસર, થાને (પ.) ૪૦૦ ૬૦૧. (૨) ચમ્પાલાલ જૈન, જિતેન્દ્ર બ્રધર્સ, ૧૦૦, ભંડારી સ્ટ્રીટ, મુંબઈ-૪૦૦ ૦૦૪.

મૂલ્ય : રૂ. ૧૫/-, પાના ૭૨, આવૃત્તિ-પ્રથમ. નવેમ્બર-૨૦૦૮.

પ. પૂ. આચાર્યદેવ વિજય પૂર્ણચન્દ્રસૂરિજી રચિત ‘યાકિની મહત્તરા ધર્મપુત્ર-શ્રી હરિભદ્ર-સૂરિજી’, ‘કલ્યાણ’ માસિકમાં ક્રમશઃ પ્રકટ થયેલ જીવન કથા-એક ધારાવાહિક કથા છે, જે વાચકને લઘુનવલનો અનુભવ કરાવે છે. આ જીવનચરિત્ર દ્વારા એક જૈનાચાર્ય પોતાના એક પૂર્વાચાર્યની પરાક્રમ ગાથાને ગૂંથી જિનશાસનની ઉજ્જવળ આચાર્ય પરંપરાના વિલક્ષણ નાયકને તર્પણ કરે છે.

આ વિશિષ્ટ રચનામાં બે મહત્ત્વના જિન સિદ્ધાંતોનું પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે. (૧) વાત્સલ્ય, (૨) અવેર. પૂ. આચાર્ય હરિભદ્ર-સૂરિજીનું જીવન આ બે ઉત્તુંગ શિખરોનું વારાફરતી આરોહણ કરે છે.

યાકિની મહત્તરાને હરિભદ્રસૂરિ, જીવન પર્યંતના ધર્મમાના રૂપમાં અંગીકાર કરી પોતાની દરેક રચનાઓમાં તેમનું સ્મરણ કરે છે.

પૂ. આચાર્યદેવ વિજય પૂર્ણચન્દ્ર વિજયસૂરિજીની કલમ દ્વારા સંપ્રદાયના પ્રશસ્ત શાસ્ત્રકારનું આ જીવન

ચરિત્ર અનુપમ છે. તેમાં વાત્સલ્ય, કરુણા, ક્ષમાપના, અહિંસા અને અવેર જેવા ઉચ્ચતર મૂલ્યોની પ્રતિષ્ઠા થઈ છે.

જૈન સાહિત્યના ઇતિહાસમાં વિશિષ્ટ સ્થાને બિરાજે તેવી લઘુનવલ-જીવનકથા વાચકના રસને પ્રેરણા આપે તેવી છે.

X X X

પુસ્તકનું નામ : નમસ્કાર મહામંત્ર મહિમા

સત્ય ઘટનાઓ (હિન્દીમાં)

લેખક : પૂ. આચાર્યદેવ શ્રીમદ્ વિજય પૂર્ણચન્દ્ર-સૂરીશ્વરજી મહારાજ; અનુવાદક : શ્રી જે. કે. સંઘવી-થાણા.

પ્રકાશક : પંચ પ્રસ્થાન પુણ્યસ્મૃતિ પ્રકાશન-સુરત.

પ્રાપ્તિસ્થાન : ચંપાલાલ સી. જૈન, જિતેન્દ્ર જવેલર્સ, ૧૦૦, ભંડારી સ્ટ્રીટ, મુંબઈ-૪૦૦ ૦૦૪.

મૂલ્ય : નવકારનિષ્ટા, પાના ૭૨, આવૃત્તિ-પ્રથમ, નવેમ્બર-૨૦૦૮.

પ. પૂ. આચાર્યદેવ વિજય પૂર્ણચન્દ્રસૂરિજી મહારાજ રચિત ‘નમસ્કાર મહામંત્ર મહિમા’-સત્ય ઘટનાઓ હિન્દીમાં લખાયેલ પુસ્તક છે. આ નાનકડા પુસ્તકમાં આચાર્યદેવે જિનશાસનના સાર, ચૌદ પૂર્વનો સમ્યગ્ ઉદ્ધાર એવા નમસ્કાર મંત્રનો પ્રભાવ રજૂ કરી કરતી કેટલીક સત્યઘટનાઓનું આલેખન કર્યું છે. આ હિન્દી પુસ્તક મૂળ ગુજરાતીમાં ‘રક્ષણહાર એક નવકાર’ એ શીર્ષક નીચે લખાયેલું છે.

આ નાનકડા પુસ્તકમાં ગુરુદેવે કૂલ બાર સત્ય ઘટનાઓ આલેખી છે. જેના વાંચન દ્વારા જૈન સમાજની પ્રજાના હૃદયમાં નવકાર મંત્ર પ્રત્યે શ્રદ્ધા જાગૃત થાય છે. નવકારની સાધના દ્વારા સમર્પણની ભાવના તીવ્ર બને છે. પૂ. શ્રીની કલમમાં એવો જાદૂ છે કે દરેક પ્રસંગો વાચકની નજર સમક્ષ તાદૃશ બની તરવરે છે.

આ પુસ્તકના વાંચન દ્વારા વાચક નવકાર પ્રતિ દૃઢ શ્રદ્ધાવાન બની સિદ્ધ ગતિને પ્રાપ્ત કરે એ જ અભ્યર્થના.

X X X

પુસ્તકનું નામ : (Through the looking glass)

(ગુજરાતી આવૃત્તિ)

લેખક-પ્રકાશક : ચન્દ્રકાન્ત વર્ધમાન શાહ

૨૯, જયહિન્દ સોસાયટી, જીનતાન રોડ, સુરેન્દ્રનગર-૩૬૩૦૦૨.

મૂલ્ય : રૂ. ૨૫૦/- પાના : ૨૫૬, આવૃત્તિ-૧ ડિસેમ્બર-૨૦૦૬.

આ પુસ્તકની પ્રસ્તાવનામાં શ્રી કે. ટી. શાહ લખે છે : ‘વિવિધલક્ષી આયામો સિદ્ધ કરતું આનંદોપલબ્ધિ કરાવતું આ પુસ્તક સૌએ વાંચવા-વસાવવા લાયક છે.’

ડૉ. પી. એન. ખરોડ લખે છે : ‘આ પુસ્તક સૌએ વાંચવા જેવું, મિત્ર વર્ગ-સ્નેહીઓને ભેટ આપવા જેવું, જરૂર લોકપ્રિય અને લોકોપયોગી બનશે તે નિઃશંક છે.’

લેખકે પોતાના ચશ્મામાંથી જે જોયું, વાંચ્યું, અનુભવ્યું તેનો નિયોડ આ પુસ્તકમાં છે. આ પુસ્તકની પ્રથમ વિશેષતા એ એનું વિષય વૈવિધ્ય છે. સંગીત, ફિલ્મી ગીતો અને ભજનોનું સુંદર સંપાદન, આરોગ્ય અને આહાર તથા વ્યાયામ વિષયક સરળ અને સરસ આલેખન ઉપરાંત મહાત્મા ગાંધીજી, રજનીશજી, જે. કૃષ્ણમૂર્તિ તથા જૈન સાધુ ભગવંતોના ઉપદેશ વગેરે વિષયો પુસ્તકને લોકોના હૃદય સુધી પહોંચાડશે.

આ પુસ્તકની બીજી વિશેષતા એ છે કે તેમાં વ્યક્ત થયેલ વિષયો વિસ્તારપૂર્વક લાંબાલઘક અને શુદ્ધ નથી પણ નાના નાના ઊડીને આંખે વળગે અને સીધે સીધા હૃદયમાં સોસરા ઉતરી જાય તેવા સુવાક્યો અને ભાવકના ચિત્તમાં ચિર સ્મરણીય બની જાય તેવા સૂત્રો છે.

લેખકશ્રી ચન્દ્રકાન્તભાઈ શાહે આ પુસ્તકમાં મબલખ માહિતી આપી છે. મહાન ચિંતકોના જીવન વિષયક વિચારો, નરસિંહ, મીરા જેવા ભક્તોની જીવન ઝલક, જીવનોપયોગી સોનેરી સૂત્રો, સલાહો, વસીયતનામા વિશેની સમજ, ગૃહિણીઓને ઉપયોગી શબ્દકોશ, અંગ્રેજી શબ્દો પર્યાયો, જૈન તીર્થંકરો, જૈન મૂર્તિઓની તથા મંદિરોની પ્રાચીનતા, ગુજરાતી ફિલ્મો વિશેનું પોતાનું ચિંતન ઇત્યાદિનો સુંદર સમાવેશ કર્યો છે. આ પુસ્તકમાં લેખકે આપેલા યાદગાર ફિલ્મોના ગીતોના મુખડા સંવેદનશીલ ભાવકોના હૃદયને સ્પર્શી જાય તેવા છે. તો આધિવ્યાધિ, વૃદ્ધાવસ્થા, ઔષધિ, આહાર-વિહારનું આયોજન વગેરે વર્તમાન જીવનમાં ઉપયોગી થાય તેમ છે.

વર્તમાન યુગનો માનવી જ્યારે ટેન્શન નામના રોગથી પીડાઈને પોતાના જીવનને ઢસડી રહ્યો છે તેવા સમયમાં આ પુસ્તક મનોવૈજ્ઞાનિકની ભૂમિકા પૂરી પાડે એવું છે.

લેખક ચન્દ્રકાન્તભાઈએ આ પુસ્તક દ્વારા ભાવકને બૃહત્ ચૈતન્ય સાથે જોડવાનો પ્રયાસ પોતીકી રીતે કર્યો છે. * * *

બી-૪૨, દયાનંદ સોસાયટી,

એ-૧૦૪, ગોકુલધામ, ગોરેગામ (ઈસ્ટ),

મુંબઈ-૪૦૦૦૬૩. ફોન:૦૨૨-૨૨૯૨૩૭૫૪

જૈન પારિભાષિક શબ્દકોશ

□ ડૉ. જિતેન્દ્ર બી. શાહ

(ડિસેમ્બર-૨૦૦૮ના અંકથી આગળ)

૫૧૪. પંકપ્રભા : પંક-કાદવની અધિકતાવાળી ચોથી નરકભૂમિ.
 પટ્ટપ્રભા : પટ્ટ-કીચડ કી અધિકતા વાલી ચોથી નરકભૂમિ ।
 PankPrabha : The fourth hellish ground is named so as owing to an excess of pankha or mud.
૫૧૫. પંકબહુલ : રત્નપ્રભા ભૂમિનો બીજો કાંડ જે કાદવથી ભરેલો છે.
 પટ્ટબહુલ : રત્નપ્રભા ભૂમિ કા દૂસરા કાણડ જો કીચડ સે ભરા હૈ ।
 Pankbahula : The middle part (kanda) of the hell ratnaprabha so called because of its predominance of mud.
૫૧૬. પંચેન્દ્રિય (જીવ) : જેને પાંચે ઈન્દ્રિય હોય છે તે.
 પંચેન્દ્રિય (જીવ) : પાँचो इन्द्रियवाले जीव ।
 Pancendriya : Those who possess five indriyas (sense organs).
૫૧૭. પંચેન્દ્રિય જાતિ(નામકર્મ) : પુણ્ય ગણાતી ૪૨ પ્રકૃતિમાંની પ્રકૃતિ.
 પંચેન્દ્રિય જાતિ(નામકર્મ) : पुण्य रूप से प्रसिद्ध ४२ प्रकृतियों में से एक प्रकृति ।
 Pancendriya Jati : One of the Karmaprakrti from the 42 auspicious Karma Prakrti.
 (namkarma)
૫૧૮. પટક (દેવ) : વ્યંતર નિકાયના પિશાચ જાતિના એક દેવ.
 પંટક (દેવ) : व्यंतर निकाय के पिशाच जाति के एक देव ।
 Pataka (Dev) : One of the Sub-types of Pisacas of the Vyantanikaya.
૫૧૯. પટુકમ : પટુકમમાં ઇન્દ્રિયની સાથે ગ્રાહ્ય વિષયનો સંયોગ થયા વિના જ જ્ઞાનધારાનો આવિર્ભાવ થાય છે, જેનો
 પટક્રમ : प्रथम अंश अर्थावग्रह અને અંતિમ અંશ સ્મૃતિ રૂપ ધારણા છે.
 Patukrama : पटुक्रम में इन्द्रिय के साथ ग्राह्य विषय का संयोग हुए बिना ही ज्ञानधारा का आविर्भाव होता है जिसका प्रथम अंश अर्थावग्रह और चरम अंश स्मृतिरूप धारणा है ।
૫૨૦. પરત્વ : The fast order of Succession in the production of matijnana
 પટક (દેવ) : જ્યેષ્ઠત્વ.
 Paratva : ज्येष्ठत्व ।
૫૨૧. પરપ્રશંસા : Superiority (as to age)
 પરપ્રશંસા : બીજાના ગુણોની પ્રશંસા કરવી, ઉચ્ચગોત્રકર્મના બંધહેતુનો એક પ્રકાર છે.
 Paraprasamsa : दुसरे के गुणों की सराहना परप्रशंसा है ।
 The nature of the cause of bondage obtaining in the Uccagotra Karma, to praise others
૫૨૨. પરમાણુ : means to admire the merits belonging to others.
 પરમાણુ : અતીન્દ્રિય સૂક્ષ્મ દ્રવ્ય.
 Paramanu : अतीन्द्रिय सूक्ष्म पुद्गल द्रव्य ।
૫૨૩. પરમાધાર્મિક (દેવ) : Paramanu (atom) is suprasensuous yet rupin.
 પરમાધાર્મિક (દેવ) : પરમાધાર્મિક એક પ્રકારના અસુર દેવો છે, જે ઘણા ક્રૂર સ્વભાવવાળા અને પાપરત હોય છે.
 Paramadharmika(Dev) : परमाधार्मिक एक प्रकार के असुर देव है, जो बहुत क्रूर स्वभाववाले और पापरत होते हैं ।
 The Paramadharmikas are such a species of asura-gods as are extremely cruel by nature and ever engaged in sinful activities.

બરાબર એક દાયકા પહેલાની એટલે કે ૧૯૪૫ની આ ઘટના છે. બપોર પછીનો સમય હતો અને તે દિવસ પણ સૂર્યપ્રકાશથી સભર હતો.

કાયમી નિવાસ માટે અમેરિકા જતા પહેલાં પૂ. બાપુને-ગાંધીજીને મળીને જવાની તીવ્ર ઈચ્છા મનમાં હતી. બાપુને મળી અને તેમણે જે અમૂલ્ય સલાહ આપી તેનાથી મારું જીવન સાર્થક થઈ ગયું.

માત્ર થોડા સમય પહેલાં જ મારા પતિનું દુઃખદ નિધન થયું હતું અને તેમને સદા-સદા માટે ગુમાવ્યાના સંતાપમાંથી હજી બહાર આવી નહોતી અને મારા સાસરીજનોએ મને જાણ કરી કે હું વિધવા થઈ હોવાના કારણે અને પુત્રવતી ન હોવાના કારણે સંયુક્ત પરિવારના વારસા હક્કમાંથી મારું નામ આપોઆપ રદબાતલ થતું હતું. એક નારી હોવાના જ કારણે જાણે મારું પોતાનું કોઈ સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ જ નહોતું !

મનની ભીતર એક ઊંડી વેદનાનું વહેણ વહેવા લાગ્યું. મને યાદ આવ્યો સ્વાતંત્ર્યની લડતનો તે સમયગાળો જ્યારે અમે સ્ત્રીઓએ ખભેખભા મીલાવી પુરુષો સાથે અંગ્રેજો સામેના તે સંગ્રામમાં પૂરી તાકાતથી ઝંપલાવ્યું હતું. તે સંગ્રામમાં મદોએ જે અને જેટલી આપત્તિ સહી હતી તેટલી જ સ્વાતંત્ર્ય મળ્યું ત્યાં સુધી અમે પણ સહી હતી. આમ છતાં પણ તે વખતના જરીપુરાણ કાયદાકાનૂન મુજબ પુરુષો સાથેના પારિવારિક સંબંધોમાંથી જ અમારા અસ્તિત્વને અર્થ મળતો હતો-તે સિવાય જાણે બધું જ અર્થહીન હતું !

અરે ! આશ્ચર્યની વાત હજી ક્યાં પૂર્ણ થઈ હતી ? તે સમયનો કાયદો કહેતો હતો કે કોટુંબિક વારસામાંથી માત્ર મારું જ નામ રદબાતલ નહોતું થતું. મારી કુમળી કળી જેવી બે સગીર પુત્રીઓના હક્ક પણ ડૂબી જતા હતા ! જમાનાજૂના કાયદાનો આશ્રય લઈ મારા પરિવારજનો મને જરા સરખો પણ સહકાર આપવા તૈયાર નહોતા. સહકાર તો બહુ દૂરની વાત રહી-મારા પર તે લોકોએ જે માનસિક ત્રાસ ગુજારવો શરૂ કર્યો તેનાથી મારું મન કડવાશથી ઊભરાઈ ઊઠ્યું હતું.

તે અરસામાં જ મારે અમેરિકા જવાનું નક્કી થયું. સાંસારિક દુઃખમાંથી ભાગી છૂટવાની જાણે

પંથે પંથે પાથેય...

એક અમૂલ્ય સલાહ

□ વિજયાલક્ષ્મી પંડિત

વિજયાલક્ષ્મી પંડિત-પંડિત નહેરૂના બહેન- ઈ. સ. ૧૯૫૫માં જ્યારે પોતે યુ.કે.માં ભારતીય હાઈકમિશ્નર હતા ત્યારે આ લેખ 'રીડર્સ ડાઈજેસ્ટ' માટે લખ્યો હતો. તેમનું નિધન ૧૯૮૦માં દહેરાદૂનમાં થયું હતું.

મને એક સોનેરી તક મળી આવી ! જતાં પહેલાં બાપુની સાથે મુલાકાત કરવાનું નક્કી કર્યું.

સામાન્ય વાતચીત પછી તેમણે ઓચિંતો જ એક ધારદાર પ્રશ્ન પૂછ્યો : 'અમેરિકા જતા પહેલાં પરિવારજનો સાથે તે પોતે સમાધાન કર્યું કે નહીં ?' દિલચોરી કર્યા સિવાય કહું છું કે તેમના પ્રશ્ને મને એક આઘાત આપ્યો. તેમણે મારો પક્ષ ન લેતાં મારા પરિવારજનોનો પક્ષ લીધો હતો તેવું મેં માન્યું.

'હું ક્યાં કોઈની સાથે ઝઘડી છું ? અન્યાયી કાયદાની ઓથે જે લોકોએ મારું અપમાન કર્યું છે અને મને મારા હક્કથી વંચિત રાખી છે તે લોકો સાથે હવે હું સંબંધ રાખવા નથી ઈચ્છતી.' મેં થોડા ઊંચા અવાજે બાપુને જવાબ આપ્યો.

જે ખંડમાં બેસી અમારી વાતચીત ચાલી રહી હતી તેની બારીમાંથી બાપુએ ક્ષણભર બહાર જોયા કર્યું. પછી ફરી દૃષ્ટિ મારા પર સ્થિર કરી પોતાના લાક્ષણિક સ્મિત સાથે મને કહ્યું : 'આપણો વિનય-વિવેક કહે છે કે તે લોકોને 'આવજો' કહ્યા સિવાય તારાથી અમેરિકા જઈ શકાય નહીં.'

'બાપુ, મને ક્ષમા કરશો પણ મને મારા હક્કથી વંચિત રાખનાર સાથે હું કોઈ સંબંધ રાખવા નથી ઈચ્છતી.' આકોશથી ભરેલ હોવાથી મારાથી બસ બોલાઈ જ ગયું.

'એક વાત નોંધી રાખજે કે તારી જાત સિવાય કોઈ તને ભારે નુકશાન ન જ કરી શકે.' ત્યારે તો બહુ સમજી નહોતી તેવી આ સલાહ અનેકવાર

નાના-મોટા પ્રસંગોએ મને બચાવી લીધી હતી.

મેં ઉત્તર ન વાળ્યો એટલે બાપુએ પોતાની વાત આગળ ચલાવી. 'સાંસારિક દુઃખોથી ભાગી છૂટવા તું અમેરિકા જઈ રહી છો પરંતુ તું તારી જાતથી ભાગી છૂટે તે શક્ય ખરું ? મનમાં અપરંપાર કડવાશ ભરી હોય ત્યારે બહાર સુખ-શાંતિ મળી શકે ખરા ? પ્રેમાળ પતિ ગુમાવ્યાનું તારું દુઃખ ક્યાં ઓછું છે કે મનમાં કડવાશ ભરી રાખી તારી જાતને વધારે દુઃખી કરે છે ?'

બાપુ સાથેની મુલાકાત તો પૂરી થઈ પરંતુ તેમના હૃદયમાંથી સીધા બહાર આવેલા શબ્દો મારો કેડો નહોતા મૂકતાં. મનમાં એક મહાભારત શરૂ થઈ ચૂક્યું હતું. સાસરીના સંબંધીઓને મળીને અમેરિકા જવું કે 'ગૂડબાય' કર્યા સિવાય જ અમેરિકા પહોંચી જવું ? દિવસોના સંઘર્ષ પછી મેં મારા સાસરીજનોને ફોન કર્યો અને બાપુની સલાહ પ્રમાણે તે સહુને મળીને અમેરિકા જવાની ઈચ્છા વ્યક્ત કરી.

તે લોકો સાથેની દસ-પંદર મિનિટમાં જ મને ખ્યાલ આવી ગયો કે મારા જતાં પહેલાંની આ મુલાકાતથી તેમના મન પરનો ભાર ઓછો થઈ ગયો હતો. અમેરિકાગમનની મેં તેમને વિગતવાર વાત કરી અને નવજીવન પ્રત્યે લઈ જતી મારી યાત્રા માટે તેમની પાસે મેં માત્ર શુભેચ્છાની અપેક્ષા રાખી. તેમની સાથેની વાતચીતથી મારા હૈયા પરનો બોજ ઓછો થયાની મેં અનુભૂતિ કરી.

બાપુની સલાહ મને રાષ્ટ્રીય-આંતરરાષ્ટ્રીય રાજકારણના અનેક પ્રશ્નોમાં અકારણ પેદા થતા સંઘર્ષમાંથી મને બચાવી હતી.

અહીં મને મારા ઘરમાં જ પેદા થયેલી એક સમસ્યાની-એક ઘટનાની મને યાદ અપાવે છે.

એક સલૂણી સંધ્યાએ બ્રિટનના વડાપ્રધાન ઈડન તથા લેડી ઈડન અન્ય કેટલાક મિત્રો સાથે મારે ત્યાં સાંધ્યભોજન લેવા આવવાના હતા. ભારતના હાઈ કમિશ્નર તરીકે મારે તેમનું સ્વાગત કરવાનું હતું.

(વધુ માટે જુઓ પાનું ૧૭)